

ARHEOLOŠKI, ANTROPOLOŠKI I POVIJESNI POKAZATELJI ŽIVOTA SREDNJOVJEKOVNE POPULACIJE SJEVEROZAPADNE HRVATSKE

Sažetak

Studija kao multidisciplinarna analiza holistički pokušava rekonstruirati uvjete i način života na reprezentativnim srednjovjekovnim arheološkim lokalitetima sjeverozapadne Hrvatske.

Povijesni pokazatelji govore da je život prvotno bio organiziran u društveno-političkim okvirima centralne vlasti u liku kralja i teritorijalnom ustroju Ugarskoga Kraljevstva. Proces osamostaljenja od kraljevske vlasti privilegiranih staleža dovodi u 13. stoljeću do toga da ta nova društveno-ekonomsko-politička elita preuzima na sebe javne funkcije uprave i sudbenosti, odnosno da se stare županijske organizacije opće kraljevske uprave raspadaju i prerastaju u autonomne. U novom sustavu gradovi imaju sve veću ulogu, a njihova važnost ogleđa se i u razvoju drugog čimbenika relevantnog za kvalitetu života tadašnjeg stanovništva – ekonomije. To je nužno dovelo do procesa dovođenja novca na selo, koji postaje glavno sredstvo za plaćanje raznih do tada naturalnih daća novčanim ekvivalentima.

Paleopatološka slika tadašnje populacije kroz evidentiranje hipoplazije zubne cakline i *cribrae orbitaliae* načelno govori o njihovoj lošoj prehrani, pojavama određenih bolesti i sl., ali u okolnostima koje se ne mogu povezivati s drugim lokalitetima istog razdoblja. Razvojem društveno-političkih i ekonomskih odnosa od 14. do 16. st. čimbenici koji utječu na kvalitetu života populacije postaju sve više univerzalni i ne postoji bitna razlika u životu ljudi na prostorima sjeverne Hrvatske od onih na drugim prostorima. Paleopatološka slika obrađivanih lokaliteta ocrta sve više individualne probleme pojedinaca, a sve manje zajednice, osim u ekstremnim slučajevima globalnih stresnih situacija kao što je npr. glad na širem području uzrokovana elementarnim nepogodama ili ratnim zbivanjima.

Razdoblje 14. i 15. st. donosi razvoj društveno-političkih odnosa, centralizaciju upravne piramide na čijem je vrhu vladar, ekonomske odnose koji su prije svega podređeni akumuliranju kapitala u kraljevski fiskal, a poljoprivreda kao ekonomski čimbenik također je u službi takvog ustroja.

Analizirani arheološki materijal svjedoči o tome da se kulturološki procesi ne mogu povezivati s trenutnim društveno-političkim prilikama već da se oni

sublimiraju kao produkt raznih utjecaja bez obzira na njihovo teritorijalno i vremensko ishodište (istok ili zapad Europe, razdoblja prije ili poslije seobe naroda i sl.) te su ponajprije u službi funkcionalnosti i, možda, ekonomskog statusa pojedinca koji ih je upotrebljavao. Iz tog zaključka jedino treba izdvojiti novac kao ekvivalent političkih i ekonomskih čimbenika usko vezanih za državnost odnosno personalizaciju vladara.

Cljučne riječi: kvaliteta života; hospiti; *lucrum camerae*; porezni sustav; ekonomija, dentalna hipoplazija; *cribra orbitalia*.

Uvod

Vrijeme Schliemana i „herojskog“ doba arheologije daleko je iza nas. Arheologija nije više hobi bogatih pojedinaca, koji su svojim novcem omogućili veebna otkrića, najčešće motivirana ili velikim idealizmom ili pragmatičnim kolekcionarstvom, ali koja su ostala nedorečena jer su ostala fokusirana na samo djelić goleme cjeline.

Isto je tako iza nas i lutanje u traženju same definicije arheologije – od Tukidida (u knjizi VIII. njegovog djela *Εὐγγράφη περὶ τοῦ πολέμου τῶς Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίως* /Spisi o ratu Peloponežana i Atenjana/ nalazimo glagol *ἀρχαίολογείν*) i Dionizija Halikarnaškog (u 1. st. pr. Kr. piše rimsku povijest u 20 knjiga – *Ρωμαίικη ἀρχαίολογία* /do kartaških ratova/ – od kojih je sačuvano 11) do Karla Ottfrieda Müllera [Müller, 1895.] – jer je općeprihvaćena sintagma da je riječ o znanosti koja izučava sve ostatke stvorene u prošlosti ljudskom rukom (rukotvorine i spomenike prošlih naroda radi rekonstrukcije njihova života) te stvaranja slike svih vidova djelatnosti, političkog, društvenog i gospodarskog života, odnosa među pojedinim geografskim prostorima i sl. u određenim razdobljima.

Razvojem ostalih znanstvenih područja i globalne kulturološke svijesti arheologija je kao znanost danas prinuđena odricati se svog tradicionalnog konzervativizma i strukovnog elitizma te uz rezultate svojih istraživanja pridruživati i rezultate istraživanja naizgled nekompatibilnih znanstvenih disciplina, a sve radi traženja odgovora sukladnih gore spomenutoj definiciji njezina poslanja. Pritom treba biti svjestan da će u nekim situacijama arheologija možda biti znanost „iz drugog plana“, odnosno da će možda naizgled primarni biti povijest, antropologija ili druge znanosti, ali to je samo privid.

Na pitanje kako bi to danas trebalo izgledati u praksi pokušat će odgovoriti i ova studija. Iako, možda, sam njezin naziv, podveden pod zajednički nazivnik „kvaliteta života“, izgleda imaginarno, moguće je ipak ustvrditi sljedeće: u kolopletu činjenica temeljenih na raznim vrelima (arheološka istraživanja, antropološke analize, povijesni dokumenti i sl.), koje se odnose na šire geografsko područje (u ovom slučaju na srednjovjekovnu sjeverozapadnu Hrvatsku), arheološki su podaci negdje jedino vrelo podataka, dok u drugim slučajevima samo potkrepljuju povijesnim vrelima

već utvrđene spoznaje. Odabrani pak arheološki lokaliteti o kojima je u studiji riječ po današnjim definicijama nisu reprezentativni urbani centri, ali u ovoj studiji, zamišljenoj kao multidisciplinarna analiza koja će holistički rekonstruirati uvjete i način života na arheološkim lokalitetima Đurđić, Tomaš, Kamengrad, Đelekovec i Novi Pavljani, oni postaju reprezentativnim srednjovjekovnim lokalitetima sjeverozapadne Hrvatske, a interdisciplinarnom metodologijom (sagledavanjem političke povijesti, rekonstrukcijom svakodnevnog života kroz ekonomske karakteristike i sl.) daje se zaokružena slika o načinu i uvjetima, odnosno kvaliteti života srednjovjekovne populacije sjeverozapadne Hrvatske. Takav pristup arheološkoj problematici mogao bi zato poslužiti i kao jedan od obrazaca za buduća istraživanja svih arheoloških lokaliteta srednjovjekovne provenijencije u Hrvatskoj.

Budući cjelokupni opseg ove studije izlazi iz predviđenih uvjeta za objavu u ovom izdanju, iz nje su apstrahirane dvije velike cjeline: povijesni pregled za Koprivnicu i Kamengrad baziran na analizi dostupnih povijesnih vrela te obrada pokretnog arheološkog materijala, koji je već objavljen kao zasebna cjelina [Jakovljević, 2008.]. Nedostatak navedenih cjelina, detaljnoga kronološkog pregleda dosadašnjih interdisciplinarnih istraživanja i činjenica da je današnji rad napisan s određenim vremenskim odmakom u odnosu na originalnu studiju neće bitno izmijeniti temeljni smisao ovog rada.

Cilj istraživanja

Sve dosadašnje spoznaje o problematici načina i kvaliteti života u vremenski širokom srednjovjekovnom razdoblju na području sjeverozapadne Hrvatske, kao i sadašnji stupanj istraženosti pojedinih srednjovjekovnih lokaliteta, sami su nametnuli ciljeve istraživanja ove studije. Temeljni je svakako bio cilj da se zajedničkom uporabom arheoloških, povijesnih i fizičko-antropoloških metoda rekonstruira način života na lokalitetima Đurđić, Tomaš, Novi Pavljani, Kamengrad i Đelekovec kao reprezentativnim srednjovjekovnim lokalitetima sjeverozapadne Hrvatske. Pojam reprezentativnosti u ovim slučajevima znači njihov teritorijalno-zemljopisni položaj (prva grupa lokaliteta smještena je na području Bilogore, a druga u dravskom priobalju) te njihovu važnost zbog vrste i količine podataka dobivenih njihovim istraživanjima (kod prve grupe lokaliteta spoznaje o njima temeljene su gotovo isključivo na rezultatima arheoloških i antropoloških istraživanja, dok drugu grupu poznaje-mo gotovo isključivo na temelju povijesnih podataka).

Slijedom navedenog, u arheološkom dijelu istraživanja temeljnom analizom pokretnog materijala pronađenog kod sustavnih istraživanja nužno je bilo donijeti zaključke o kronološkoj pripadnosti lokaliteta te pokušati ustanoviti njegovu pripadnost pojedinim kulturnim krugovima. Kvantitativno, iako je broj takvih nalaza

mali, njihova analiza mogla je potkrijepiti ili opovrgnuti pojedine povijesne podatke čitljive iz srednjovjekovnih vrela.

Specifična vrsta nalaza svakako je antropološki materijal koji je za bilogorske lokalitete gotovo i jedini relevantan. Na njemu su se paleopatološkom analizom mogla sagledati interakcijska djelovanja različitih čimbenika na formiranje bioloških svojstava arheoloških populacija s obzirom na to da se kvaliteta života ljudi srednjovjekovnog razdoblja može prikazati na različite načine: od starosti populacije, kvalitete i količine prehrane, količine nasilja (traume), koje zbog različitih razloga imaju veliki utjecaj na ljudski organizam i sl. Kao jedan od glavnih rezultata tih djelovanja svakako treba izdvojiti stres, odnosno štetan utjecaj koji, djelujući tijekom duljeg vremena, izaziva u napadnutom organizmu opći sindrom prilagođavanja, a u kraćim razdobljima pojačane i ubrzane reakcije, odnosno maksimalno iskorištavanje postojećih obrambenih i adaptivnih mehanizama kojima organizam psihofizički nastoji prevladati neku izuzetnu, osobito štetnu ili opasnu situaciju, odnosno riješiti neki osobito težak zadatak. Između ostalog, cilj ovih istraživanja bio je i ustanoviti jesu li i na koji način ti podaci sukladni opažanjima Šlause, Pećine-Hrnčević i Jakovljevića [Šlaus – Pećina-Hrnčević – Jakovljević, 1997.], koji su na temelju fizičko-antropoloških analiza srednjovjekovne populacije iz Nove Rače kraj Bjelovara ustanovili različite stupnjeve fiziološkog stresa među muškarcima i ženama. Taj su stres pripisali postojanju specifičnog kulturnog sustava, koji se – kad je populacija pod izuzetnim stresom (glad, provale Turaka itd.) – aktivira i selektivno štiti mlađe muškarce. Radi dobivanja relevantnih rezultata bitnih za ovu studiju, posebna pažnja bila je posvećena proučavanju *cribrae orbitaliae* i hipoplazije zubne cakline kao najevidentnijim pokazateljima subadultnog stresa na antropološkom materijalu navedenih lokaliteta.

U povijesnom dijelu ove studije ciljevi su bili također višestruki. Prije svega, nužno je bilo kronološki klasificirati sva dostupna vrela povijesnih podataka i iz njih iščitati temeljnu povijest svih relevantnih lokaliteta studije. To je dovelo do mogućnosti da se interdisciplinarnom metodologijom sagleda politička povijest srednjovjekovne sjeverozapadne Hrvatske, da se stekne uvid u temeljne ekonomske karakteristike toga razdoblja (npr. imovinsko-pravni odnosi, porezni sustav, monetarna politika itd.) te da se dobije zaokružena slika kvalitete života srednjovjekovne populacije proučavanih krajeva.

Rezultati povijesnih istraživanja lokaliteta Đurđić, Tomaš, Kamengrad, Delekovec i Novi Pavljani

Povijesna razmatranja ove studije svakako treba započeti osvrtom na zemljopisne karakteristike okruženja iz kojih su ponikli gore spomenuti lokaliteti. Naime, riječ je o plodnoj aluvijalnoj ravnici cisdravske Podravine (lokaliteti Kamengrad/Ko-

privnica i Đelekovec) i diluvijalno-tercijarnom brežuljkastom terenu Bilogore (lokaliteti Đurđić, Tomaš i Novi Pavljani) koji, zbog različite morfologije terena, različito uvjetuju postanak naselja od prapovijesnih vremena do srednjeg vijeka, ali imaju i mnoge poveznice – osobito u komunikacijskom smislu – koje dolaze do izražaja tek u kasnom srednjem vijeku, odnosno razdoblju turskih osvajanja i formiranja granice prema Turskom Carstvu.

Kvantitativno gledajući, zbog svojih specifičnosti naseljavanja, ipak su brojnija prapovijesna naselja na području Bilogore [Jakovljević, 2003.], ali supstrat srednjovjekovnim komunikacijama te razvoju naselja i u cisdravskoj Podravini i na području Bilogore jest razdoblje antike [Lovrenčević, 1980. i 1981.; Bulat 1983.], a osobito s obzirom na formiranje dravskog limesa i osnutak provincije Panonije [Jakovljević, 1990.]. Političke granice te rimske provincije za kasnije državno i teritorijalno ustrojstvo ovih područja nije imalo neku bitnu ulogu [Bösendorfer, 1952.], ali sam teritorij Panonije postaje važan nakon propasti Zapadnoga Rimskog Carstva, kada su sve četiri Dioklecijanove Panonije (Primu, Sekundu, Valeriju i Saviju) poharala barbarska plemena sa sjevera formirajući demografsku osnovu koja je u najbitnijim karakteristikama očuvana i do danas. Naime, nakon što su Panoniju zaposjeli Istočni Goti (453.), Langobardi (527.) i Avari (568.), na to područje početkom 6. stoljeća prodiru i Slaveni; kada je Karlo Veliki krajem 8. stoljeća uništio avarsku državu, Slaveni ostaju u Panoniji dominantni stanovnici. Prodorom Mađara preko Karpata u Podunavsku nizinu krajem 9. stoljeća Slaveni su potisnuti na jug: nekadašnje Panonija Valerija i Prima (izuzev njezina sjeverozapadnog dijela, koji su držali Nijemci) potpadaju pod mađarsku, a Panonija Savija i Sekunda (dakle i područje Bilogore) pod slavensko-hrvatsku vlast, dok rijeka Drava postaje granica između tih dviju demografskih skupina.

Govoreći o ranom srednjem vijeku, još uvijek nemamo podataka u vrelima o tome koja su naselja možda proistekla iz antičkih korijena, koja su novoustrojena ili koja su – nakon određenog vremenskog hijatusa izazvanog turbulentnim povijesnim zbivanjima – nanovo obnovljena, ali možemo s velikom sigurnošću reći da su sva srednjovjekovna naselja sjeverozapadne Hrvatske u svojoj strukturi stanovništva (barem u početku) imala gentilni oblik, odnosno da je osnova svemu bila uža i šira porodica, rod ili pleme. Njihovi tragovi prate se u povijesnim vrelima već od polovine 13. st. [Ćuk, 1916.].

Polovinom 14. st. već je pri kraju nezaustavljivi proces propadanja starog upravnog sustava baziranog na starim župama i plemstva vezanog na stare rodove. Kao banov zamjenik križevački je župan na teritoriju sjeverozapadne Hrvatske bio u najboljem položaju da pod svoju vlast stavi svekoliko plemstvo, što će reći da je i po novom teritorijalnom ustrojstvu to plemstvo pripalo Križevačkoj županiji, odnosno da su stare plemenske župe postale suvišne kao teritorijalno-upravne jedinice: umjesto njih nastaju provincije i distrikti.

Po kriteriju važnosti srednjovjekovna naselja sjeverozapadne Hrvatske možemo podijeliti u dvije grupe, pri čemu je glavni pokazatelj je li neko naselje sjedište crkvene župe, odnosno ima li crkvu. U tu grupu ubrajaju se – prema popisima župa Zagrebačke nadbiskupije iz 1334. i 1501. godine – svi lokaliteti ove studije osim Tomaša, dok drugu grupu čine manji posjedi, prediji i selišta, koji su ostali zabilježeni najčešće u posjedovnim, crkvenim ili svjetovnim ispravama ili pak u urbarima pojedinih samostana.

Važnost kontaktnih terasa između podravske ravnice te pobrđa Kalnika i Bilogore zbog glavne longitudinalne komunikacije i najpovoljnijih ratarskih prostora dobro je zapazio D. Feletar [Feletar, 1973., 1988., str. 45], koji je definirao dva tipa naselja: svojevrsnu ogrlicu naselja, gradina i gradišta formiranih pretežno na dominantnim uzvišenjima (Martijanec, Slanje, Ludbreg, Rasinja, Kuzminec, Koprivnica, Starigrad, Kraljevo brdo kod Borovljana, Gradina kod Vlaislava, Komarnica kod Novigrada Podravske, Zdelja /Miholjanec/, Prodavić /Virje/, Đurđevac, Budrovac, Prugovac, Gorbonok /Kloštar Podravski/, Kopačevac kod Pitomače, Stari Gradac i dr.) te drugi nasebinski niz formiran uz tok Drave iz strateško-ekonomskih razloga (Sv. Petar Ludbreški, Veliki Bukovec, Legrad, Gardun kod Đelekovca, Gradić kod Torčeca, Drnje, Struga kod Hlebina, Pepelara kod Gole, Molve, Podravske Sesvete i dr.). Posebno su značenje imala križanja cesta i pravaca kretanja prema jugu (dolinama kalničkih i bilogorskih rječica) te prema sjeveru na najpovoljnije dravske gazove prema Mađarskoj, koji su – osim strateške naravi – imali i važnu komunikacijsku ulogu u razmjeni roba i inovacija.

Komunikacijska žila kucavica tih prostora svakako je bila „cesta kralja Kolomana“ (*via Colomani regis*), koja je povezivala ugarska središta, preko hrvatskih krajeva, s Jadranskim morem, prvi put spomenuta u vrelima 1351. g. [Smičiklas, 1914., nr 39., p. 47], ali vjerojatno poznata i prije provale Tatara početkom 13. st. Njezino ishodište vjerojatno je bilo u Stolnom Biogradu (*Alba Regia, Székesfehérvár*) te je kod virovitičke Vaške prelazila Dravu i kretala obodom Bilogore i Kalnika do Varaždina, prolazeći kraj Koprivnice, odnosno Kamengrada. Put je nastavljala preko Kalnika (Kozji hrbet) i Križevaca [Smičiklas, 1905., nr. 220., p. 246] dalje na jug prema Zagrebu i moru. Oko te okosnice formirana je mreža drugih vicinalnih komunikacija od kojih su najvažnije tri: Rasinja – Apatovac – Križevci – Zagreb, Koprivnica – Jagnjedovac – Lepavina – Križevci i Rasinja – Đelekovec – Legrad – Ugarska [detaljnija rekonstrukcija kod Šišić, 1914., str. 394-396].

Veličina i jedne i druge grupe spomenutih naselja danas je nepoznata (neke podatke moguće je iščitati iz popisa ratnih daća ili kmetskih davanja feudalcu, odnosno samostanima), ali je za sve bitna jedna važna osobitost: to su zasebne cjeline, koje su svoje dodirne točke imale jedino prigodom međusobnih pljački, eventualnih sudskih sporova ili ženidbenih veza. Ta situacija potrajala je sve do početka 16. st., kada je tim krajevima zaprijetila turska opasnost.

Početak 13. stoljeća na promatranim prostorima obilježavaju prelazak Drave kod Legrada dviju križarskih vojski na putu za istok te provala Tatara zimi između 1241. i 1242. godine, kad su kod Legrada prešli Dravu i opustošili cijelu sjeverozapadnu Hrvatsku; polovinom pak 13. stoljeća sjeverozapadna Hrvatska vrlo je zanimljiv strateški i povijesni prostor, poglavito zbog razvoja državne organizacije i uprave, prometa, trgovine i obrta te – slijedom toga – doticaja slavenskog, ugarskog i germanskog kulturnog kruga. Ustrojene su Križevačka (Podravina od Rasinje do Đurđevca, s Koprivnicom kao podžupanijskim središtem) i Virovitička županija, a u crkvenom pogledu – poslije osnutka Zagrebačke biskupije – na ovim prostorima ustrojeni su Komarnički (ovdje pripadaju crkve u Koprivnici/Kamengradu, Đelekovcu i Novim Pavljanima) te Čazmanski arhiđakonat (Đurđić).

Novi Pavljani ili srednjovjekovno naselje Otna (Otna sv. Pavao) nalazi se oko sedam kilometara južno od današnjeg Bjelovara. Povijesno gledajući, to je također jedna od najstarijih župa na području sjeverozapadne Hrvatske, čije početke možemo naći u vrelima već u drugoj polovini 13. stoljeća. Tako npr. 1272. godine imamo ispravu Čazmanskog kaptola u kojoj se spominje prodaja zemlje u Otni od strane roda Bučka županu Jakovu [Smičiklas, 1908., nr. 15., p. 12-14].

Godine 1277. ponovno je došlo do kupoprodaje zemalja u Otni, kada ih čazmanski plemić Sirbok sa sinovima Belejem i Andrijom te njegovi susjedi Crnoglav, Petar, Marko, Petar, Luka, Veće i Toma prodaju knezu Benediktu za 40 maraka [*Codex diplomaticus* 2002, nr. 24., p. 73-74]. Na tu kupoprodaju odnosi se i prijepis povelje Čazmanskog kaptola iz 1305. godine učinjen na zamolbu meštra Henrika iz Otna [Smičiklas, 1910., nr. 92, p. 102].

Posjed Otnu nezakonito je 1361. godine u korist kralja okupirao ban Mikac Prođavić, iako je pravi vlasnik bio Petar Jakovljević, Henrikov unuk [Smičiklas, 1915., nr. 105, p. 156-157]. Sljedeće godine kralj Ludovik I. ipak je Petru vratio taj posjed [ibid., nr. 139, p. 204-206].

Petar iz Otna 1364. je godine zagrebački arhiđakon, a Otna je opet predmet sudskog spora: naime, pred zagrebačkim biskupom Stjepanom sklapaju bratučedi Nikola, Petar i Toma iz Komarnice (Novigrad Podravski) sa svojim parbenim protivnicima zagrebačkim arhiđakonom Petrom i bratom mu Andrijom nagodbu u kojoj priznaju darovanje posjeda Otna, Orbone (Obrovica) i Mosyne (Šandrovac), što ih je potomjima darovao kralj Ludovik I., dok će za jedan vinograd u posjedu Mosyna potomji dati prvima u zamjenu drugi jednako vrijedan vinograd [ibid., nr. 251, p. 340-342].

Arhiđakon Petar i brat mu Andrija 1366. g. mijenjaju s kraljem Ludovikom I. Otnu, Orbonu i Musynu za posjed Strezu i Plavnicu [ibid., nr. 423, p. 596-598], a u svezi s tim kralj izdaje Čazmanskom kaptolu [ibid., nr. 424, p. 598-599] i banu Nikoli Seču pismeni nalog o uvođenju u posjed [ibid., nr. 425, p. 599-600] te međašenje istog. Sljedeće godine ban Nikola Seč izvršio je kraljev nalog te o tome izvijestio Čaz-

manski kaptol [ibid., 1916., nr. 9, p. 15-19], a ovaj je na temelju uspostavljenih međa uveo nove vlasnike u posjed Streze [ibid., nr. 16, p. 28-30]. Kralj je u ovom poslu bolje prošao jer je ban utvrdio „da su posjedi Otna, Orbovna i Mušinja mnogo veći i plodniji od Streze i Plavnice. U Otni, Orbovni i Musyni našlo se 42 kmetskih selišta, ali oranica ima toliko da bi stalo onamo 120 kmetova, svaki sa po 20 jutara zemlje. Osim toga, našlo se ondje toliko šume koliko i oranica.“ [Dočkal, 1956., nr. 82./4., p. 182]. Da bi pak Petar i Andrija potpuno osigurali nove posjede, izborili su od susjednih plemića njihovo odricanje od možebitnih prava nad Otnom, Orbovom i Musynom [Smičiklas, 1916., nr. 58, p. 97-100], a 1397. godine Čazmanski kaptol izvršio je novi prijepis relevantnih povelja [ibid., 1990., nr. 196, p. 301].

Otna je također crkvena župa, čije ime nalazimo u prvom popisu Zagrebačke biskupije iz 1334. godine. Riječ je o crkvi sv. Pavla u Otni [Buturac, 1944., str. 435], čiji je župnik 1501. godine bio Matija, a gracijani Grgur i Ivan [Buturac, 1984., nr. 308, p. 78]. Župnik Matija bio je rodom iz nedalekog Miletinca (selo Klokočevac ili njegova neposredna okolica kraj Bjelovara), a ostat će upamćen i kao skriptor misala čazmanskog prepošta Jurja de Topusko (vjerojatno njegov brat ili stric s istim prefiksom „de Miletincz“) i zagrebačkog biskupa Šimuna Erdödy iz 1498. g. [Kniewald, 1940., str. 48-49]. Inače, župa se kao Othnya Zenth Pal u vrelima vezanim za predtursko razdoblje spominje još samo 1507. i 1517. g. u popisima dimova za kraljevski porez Križevačke županije [Adamček – Kampuš, 1976., 28, 96].

Bösendorfer za Otnu navodi da je to neposredni susjed posjeda Sloboštine te da je, kao sastavni dio velikog posjeda Orbova (današnja Obrovnica kraj Bjelovara), neraskidivo vezana uz povijest tog mjesta, a u 15. stoljeću da je to „posjed obitelji Herissa ili Herišića, onda kaptola čazmanskog, zatim Jana Vitovca i Ladislava Hermanova Grebengradskog, koji je to kupio od Roždeničkih (Rogozna-Roždenik u istoj okolici) [Bösendorfer 1910., 75-76]. Kao sastavni dio obrovničkog vlastelinstva autor također navodi i Tomaš kraj Bjelovara, čije ime inače ne nalazimo u srednjovjekovnim vrelima [ibid., 76]. Autor ujedno navodi i da je taj posjed moguće naći u vrelima i 1376., 1415., 1424., 1454., 1456., 1463. te 1490. godine, ali ih ne analizira ni bibliografski obrađuje [ibid., 75-76].

Za zadnji lokalitet ove studije – Đurđić kraj Bjelovara – također postoji vrlo malo povijesnih vrela. Njegovo je srednjovjekovno ime, prema suvremenijim povjesničarima, Zelna ili Selna, odnosno Hemovec (Hejmovac). Prema J. Buturcu u vrelima ga prvi put susrećemo 1400. [Buturac, 1984., str. 94], a zatim 1414. godine, kada se spominje da je rektor tamošnje parohijalne crkve bio Egidije Pavlov iz Stare Čazme [Lukinović, 1992., nr. 339, p. 452-456].

Godine 1423. zagrebački biskup Ivan Alben dosuđuje Valentinu i Ivanu Hejmu polovicu predija Hejmovec, iz kojeg su ih nasilno izbacila braća Martin i Stjepan [Lukinović, 1994., nr. 114, p. 122-123].

Dočkal pak navodi da se u urbaru samostana u Strezi Zelna spominje samo jedanput, i to u ispravi od 28. travnja 1439., koja sadržava oporuku topolovačkog kastelana Brcka, sina Andrije de Bolaara. Među svjedocima koji su došli u Topolovac nalazi se i Matija, sin Blaža iz Zelne [Dočkal, 1956., nr. 121, p. 198].

Inače, župna crkva sv. Đurđa javlja se među crkvama Čazmanskog arhiđakonata u prvom popisu župa iz 1334. godine [Buturac, 1944., nr. 6, p. 444], a 1501. župnik u toj crkvi (naselje se tada zvalo Hemovcz) bio je Valentin [Buturac, 1984., nr. 472, p. 94]. Župa u selu Hemovcu spominje se i 1499. [Monumenta Vaticana 1889., 222] te između 1512. i 1520. [Adamček – Kampuš, 1976., 55, 125], a L. Dobronić – obrađujući Čazmu – spominje potok Selnu u blizini sela Hemovec ili Selna [Dobronić, 1951., str. 299-300].

Analiza ekonomskih pokazatelja iz samostanskih urbara i povijesnih vrela

Naslov ovog dijela studije trebao bi pokazati velik spektar mogućnosti pribavljanja podataka relevantnih za analizu ekonomskih čimbenika ključnih za razumijevanje društvene i osobne kvalitete života srednjovjekovne populacije sjeverne Hrvatske, ali realnost je puno surovija. Naime, za čitavo područje koje je predmet proučavanja ove studije – uključujući i lokalitete Kamengrad, Đelekovec, Nove Pavljane, Tomaš i Đurđić – postoji samo jedan samostanski urbar, i to onaj pavlinskog samostana Svih svetih u Strezi (današnji Paulin Kloštar kraj Bjelovara) [Mályusz, 1928.]. On, nažalost, daje samo pojedine zemljišne veličine za neke posjede, poglavito one bliže samostanu, kao npr. Kamengrad i njegovo okružje, ali je za ovu studiju ipak relevantan jer ga možemo koristiti kao posredni komparativni obrazac za gotovo sve vlastelinske posjede ovog dijela Hrvatske. Drugi, malo detaljniji podaci, mogu se iščitati iz određenih vrela; na temelju njih može se dobiti slika o poreznom i monetarnom sustavu tog razdoblja koja, uz određene državnopravne aspekte, ipak daje odgovore na pitanja o ekonomskim referencama našeg srednjovjekovlja.

Ekonomiju srednjovjekovlja trebamo promatrati kroz dvije temeljne točke: prva je vezana za zemlju (seosko gospodarstvo), odnosno za njezinu veličinu, način dobivanja i obveze koje slijede iz toga, a druga uz karakteristike gradske ekonomije, obrta, trgovine te poreznog i monetarnog sustava.

Temelj seoskoga gospodarstva jest kmetsko selište ili kurija (*mansio* [Mažuranić, 1908. – 1922., I, p. 629]). To selište čine kuća i kućište, odnosno okućnica s kućom, te zemljište koje se nalazi pod kućom i okućnicom, odnosno kmetskoj kuriji pripadajuće zemljište. Veličina zemljišta kmetskog selišta razlikuje se od područja do područja, pa tako npr. veličina kmetskih selišta u koprivničkom kraju varira od tri do petnaest hektara, dok je u Strezi iznosila četrnaest rali.

Jedno selo sastoji se obično od nekoliko selišta, a to npr. najbolje možemo sagledati na primjeru posjeda Kameno (danas u sastavu areala Grada Koprivnice) za koji urbar

iz Streze govori da se 1477. godine sastojao od osam kmetskih selišta: selišta Grgura Gala (*Csala*) s pet jutara obrađene, pet jutara zapuštene zemlje (ovdje radi i mlin; Galovi unuci su iz Starigrada!) te livadom, selišta udovice Jurja s osam jutara (od tog dva jutra zapušteno), Emerikovo selište s deset jutara oranice i livadom, Nikolino selište sa sedam jutara oranice i livadom, selište Ivana Hasnoša s osam jutara oranice i livadom, selište zvano Pavlinsko s pet jutara oranice i livadom, Figkovsko selište sa sedam jutara oranice i livadom, Riginsko selište s tri jutra oranice bez livade te luka Puhavska (pripojena Riginskom selištu) s tri jutra zemlje. Prema tome posjed Kameno imao je šezdeset jutara oranice i još livade [Dočkal, 1956., nr. 62./7., p. 170].

Suprotno ovom primjeru, u spominjanim Otni, Orbovni i Musyni našla su se 42 kmetska selišta, ali oranica ima toliko da bi onamo stalo 120 kmetova, svaki s po dvadeset jutara zemlje. Osim toga, ovdje je bilo toliko šume koliko i oranica [ibid., nr. 82./4, p. 182].

Vlasnik je cjelokupnog zemljišnog fonda u kraljevstvu kralj (*dominium naturale*). Kralj neku zemlju ostavlja sebi kao kraljevski posjed kojim upravljaju njegovi namjesnici (hercezi, banovi), dok drugu zemlju dijeli. Pod kraljevskom donacijom (*donatio regis*) podrazumijeva se darovanje nekog posjeda i svih prava povezanih s njim plemiću ili crkvenoj korporaciji za kralju učinjene usluge. Donaciju kralj dijeli ili na zamolbu zainteresirane stranke (*petitio*) ili uz nečije posredovanje (*interventio*) ili iz vlastitog nahođenja. Svaki donatar biva svečano uveden u svoj posjed (*statutio, introductio*). U Hrvatskoj uvodi u posjed ili ban, ili njegov izaslanik, ili koji član kaptola (*homo capituli* ili *homo nostri*) uz nazočnost svih susjeda i pograničnih posjednika (*vicini et commetanei*). Banska komisija ostaje na novom posjedu petnaest dana i čeka na eventualne prigovore. Nakon toga izaslanstvo izvještava kralja (ban ili kaptol) o uspješnom uvođenju u posjed. O svemu tome izdaje se donacionalni list, koji obično sadržava pet točaka: u titulaturi se nabrajaju zasluge koje je donatar stekao u kraljevskoj službi; dalje se opisuje povijest novog posjeda; nabrajaju se nazočni, koji nisu prigovorili novoj donaciji (*nullo penitus contradicente atque prohibente*); donacija završava najvažnijom klauzulom, u kojoj se nabrajaju uvjeti pod kojima je donatar dobio posjed, tj. ili samo on sam ili svi njegovi baštinici (*dictam terram dedimus, donavimus et contulimus eidem... pere um et suis heredibus heredumque suorum successoribus iure perpetuo et irrevocabiliter possidentam*). Takva donacija prelazi samo na muško koljeno. Izumre li donatarna porodica u muškom koljenu, posjed prelazi opet na kralja, koji tek iznimno može dozvoliti da posjed prijeđe i na rodbinu (kćeri i njihovi nasljednici – *posteritatibus utriusque sexus universis*).

Sa svakim takvim posjedom spojeno je pravo lova, ribarenja, meljave i mlinova, pobiranje carine (pijacovina, mostarina, maltarina i rudno pravo) itd.

Tko hoće takav posjed prodati, pokloniti ili zamijeniti, mora doći pred konvent ili kaptol i tu izjaviti svoju želju (*confessus est*). Kod prodaje mora izjaviti je li dobio

svu ili samo dio tražene sume. Kod otuđivanja takve baštine moraju biti nazočni svi rođaci i susjedi te dati svoju privolu, a o tome je opet izdana povelja (*fassio*). Posjed se može i založiti [Timon, 1904.], o čemu svjedoče mnogi primjeri, a nije rijetkost da ih zalaže i sam kralj.

Srednjovjekovni porezni sustav temeljen je isključivo na privatnim davanjima. Što se tiče crkvenih poreza, kao ogledni primjer za ovu studiju uzet ćemo podatke iz urbara pavlinskog samostana Svih svetih u Strezi pisanog 1477. godine i sastavljenog od jedanaest poglavlja [Tkalčić, 1903.]. Tom samostanu gravitiralo je mnogo vlastelinstava (uključujući npr. kamengradske posjede), a na temelju podataka iz urbara za taj posjed inače srednje veličine moguće je iščitati glavninu daća važnih za navedene krajeve u 15. stoljeću kao i neke njihove kvantitativne i kvalitativne veličine. Karakteristika tog posjeda jest i njegova relativna rascjepkanost s obzirom na to da se on sastojao i od legiranih zemljišnih čestica zahvalnih zemaljskih posjednika. Širenjem posjeda povećavao se i broj kmetova na njima (ali ne simetrično, jer je mnogo posjeda legirano praznih), tako da je oko 1466. godine u samostanskom popisu marturine ubilježen 71 kmet (nisu uračunati kmetovi s koprivničkog vlastelinstva Kameno) koji je plaća [Šidak, 1952., 96]. U svezi s tim problemom spomenimo podatak iz poglavlja urbara „O hrani“ da je primjerice prior samostana mogao dati pustu zemlju u zakup, ali pod uvjetom ubiranja sedmine („svaki sedmi snop“) ili zakupnikova davanja sprežne tlake od svakog jutra zemlje („neka ore toliko nadnica, koliko jutara naše zemlje bude htio zasijati“); zakupnici napuštenih livada trebali su pak dati čak polovicu pokošenog sijena [ibid].

Jedna od glavnih crkvenih daća svakako je desetina (*decima ecclesiastica*, *decima episcopalis*, *decima mensurae episcopalis*, odnosno godišnje davanje desetog dijela određene imovine ili stvari crkvenim dostojanstvenicima [Herkov, 1956., sv. I., 275-289]). To u načelu nije bio obvezatan porez (to je bio običaj ili posebno dana povlastica, primjerice u gradovima Dalmacije, pa i na području Hrvatske, a mnogo je određeniji i vezan uz ugarsko zakonodavstvo u Slavoniji 12. stoljeća; održao se sve do 1848. g.), a crkva ga je tumačila kao *ius divinum*, odnosno božansko pravo na desetinu svih dobara i ljudskog rada (svaki deseti dan pripadao je crkvi). U početku, uz desetinu u žitu, daje se i desetina jaganjaca, jarića, pčela, svinja, iskrčene zemlje i sl. (desetinu svinja npr. pobire samostan iz Streze kao naknadu za žirenje svinja u vlastelinskim šumama [Smičiklas, 1904., nr. 315, p. 221-222 i 190, nr. 130, p. 147-149]) da bi se to kasnije ograničilo na žitarice, vino i med (npr. desetina žita uzimala se u snopićima, *decima manipularis*, za crkvu i zemaljskog gospodara, ali je osam desetina uvijek moralo ostati kmetu). Desetina se daje u naturi, a moguće je i plaćanje novčanih ekvivalenata [Smičiklas, 1905., nr. 284, p. 324-325 i 1912., nr. 380, p. 465-466]. Desetina se dijelila na četiri dijela, koja su pripadala biskupu, kleru, sirotinji i za gradnju crkava, a kasnije njezino ubiranje preuzimaju zemaljski gospodari, uz obvezu uzdržavanja crkve i davanja četvrtine ubrane desetine.

Obveznici plaćanja desetine podijeljeni su u tzv. desetinske kotare, a dva, koja obuhvaćaju lokalitete ove studije, bila su kotari Donja (*Cultellus Kamarcha Inferior*; posjedi oko Rovišća, Orbone, Streze i Gudovca) i Gornja Komarnica (*Cultellus Kamarcha Superior*; područje Podravine oko Koprivnice, Đurđevca, Prodavića i Gorbonoka te neki posjedi oko Streze [Adamček, 1980., str. 81]). Desetinu na temelju izrađenih popisa (*registrum decimalis, legisstar dižmeni*) ubiru *decimatores* (desetničari, dižmari), ali su oni – uz besplatno gošćenje i smještaj – svojevrijem tražili i neke dodatne daće, kao npr. žetvenu i snopnu daću, daću od preše, koštalsku pintu i sl. Pravo desetine moglo se dati u zakup, kao što je to npr. 1493. godine učinio biskup Osvald Tuz davši desetinu Koprivnice i Đurđevca u zakup Ivanu Ernuštu za 300 forinti [ibid., 87., bilj. 150].

Od te redovite godišnje crkvene desetine treba lučiti papinsku desetinu (*decima papalis*), koja se ubirala od crkvene imovine i svih crkvenih prihoda za financiranje brojnih križarskih ratova. Na području Hrvatske ona se ubire već od 11. stoljeća, a može biti jednogodišnja (*decima papalis anualis*), dvogodišnja (*biennalis*) ili šestogodišnja (*sexannualis*). Glavni ubirač papin je izaslanik, a i on ubire dodatne daće, koje služe njegovu uzdržavanju (*collecta provisionis, praesentatio, procuratio, provisio, subsidio procurationis*). Inače, za daće crkvama i samostanima u Hrvatskoj vrlo je indikativan popis za razdoblje 1316. – 1334. godine, odnosno za vrijeme stolovanja pape Ivana XXII. [Smičiklas, 1910., nr. 363, p. 442-444].

Daća u obliku fizičkog rada, tlaka [Herkov, 1956., sv. II., 512-516], regulirana je brojem dana te vrstom poslova koje je kmet dužan odraditi. Iz urbarijalne isprave od 1432. te urbara samostana Streze iz 1477. godine vidljivo je da je broj dana varirao od četiri i pet pa do samo dva dana u tjednu, a kmetovi su morali obrađivati sve samostanske vinograde, livade i oranice, dok je svaki volovski jaram morao orati tri dana godišnje [Adamček, 1980., 95, bilj. 181].

Što se tiče redovitih naturalnih podavanja, urbar iz Streze bilježi da je riječ o „vedrima” (*tinae*) i „idrijama”: svako selište moralo je davati šest vedara ili 12 idrija (*sex tinas sive duodecim idrias*, odnosno dva vedra pšenice, dva raži i dva zobi), što je kasnije kvantitativno nešto smanjeno.

Kmetska selišta na samostanskim posjedima obvezna su bila davati i „darove” (treba ih razlikovati od kraljevskog *ius descensus regii*), pa je tako zabilježeno da je za tri dara godišnje trebalo davati devet hljebova „bez mane”, 12 jaja (ili sir), kopuna, pile i svinjsku plečku (selo Kameno davalo je čak 12 hljebova), dok je u vrijeme vizitacije pavlinskog generala svaki kmet bio dužan dati jedan hljeb, pile i mjeru zobi [Šidak, 1952., str. 92].

Selišta, koja su u svojem sastavu imala vinograde, davala su gornicu, tj. vinsku daću. Ona se određivala prema veličini vinograda, a urbarijalna isprava iz Streze od 1432. godine kaže da su kmetovi od svakog vinograda morali dati po dva vedra vina (tu su gravitirali vinogradi s kamengradskih obronaka). U urbaru iz 1477. g. gornica

je popisana u trećem poglavlju (*Tertia pars huius registri de terragiis vinearum*) i tu je izričito određeno da se ona daje u čistom moštu (*purum mustum*) u količini od jednog do osam vedara, kako bi se izbjegle seljačke prijevare s miješanjem vina i vode (*multi vinum cum aqua miscelant aut vile dabunt vinum*). Uz gornicu, kmetovi su morali dati i kopuna, a podložnici drugih vlastelinstava, koji su imali vinograde na samostanskom posjedu, morali su još platiti pet bečkih denara i dva ugarska denara za kruh (*pro panibus*) te dati vedro zobi i kopuna [Adamček, 1980., 111, bilj. 254].

Svjatovni porezi [Herkov, 1956., sv. I., 164-171] (*census regalis, collecta regalis*; mnogi porezi vuku korijene iz pravnog sustava franačke države, a u određenim varijacijama nalazimo ih i na području Dalmacije, odnosno hrvatske države [v. Tomašić, 1909., str. 9-24]) u načelu su se plaćali državnoj blagajni, odnosno kraljevskoj komori (*fiscus regius*; kraljevski porezi su *tallia, exactio, pensio, servitium regis* i sl. [ibid., 171-176]). Oni su samo jedan od izvora prihoda komore, koji su se u nju slijevali po različitim osnovama.

U početku je najviše prihoda dolazilo s kraljevskih ili krunskih posjeda (*terrae regales, teritorrium regale*), s obzirom na to da je kralj najveći zemljoposjednik u zemlji [Klaić, 1976., 504-505].

Upravnu strukturu na tim posjedima čine kraljevski časnici, koji su osobno slobodni, a upravitelji su *comites* i *magistri* s *centurionima* i *decenturionima*. Najviši je sudac palatin. Daća (*fiscale tributum* [Herkov, 1956., sv. II., 528]) na tim se posjedima prikupljala izravno, bilo u novcu bilo u naturi, ali se u 13. i 14. stoljeću prihodi po toj osnovi uvelike smanjuju, jer kralj – koji je na tim imanjima bio ne samo vladar (*dominus terrae*) nego i vlastelin (*dominus fundi*) – masovno dijeli svoje posjede svojim vjernim podanicima. Ta daća bila je neka vrsta zemljarine te se i zvala *terraticum* (*terragium*), a V. Klaić primjerice smatra da ima antičke korijene i da potječe od svih naroda koji su se nastanili na tlu rimske države [Klaić, 1904., str. 147]. Zemljarinu plaća svaka kuća (*mansio, porta*) slobodnog neplemića (1298. godine ona iznosi 30 denara; robovi kao *res mancipi* ne plaćaju porez; svi neplemeniti slobodnjaci, tj. oni koji nemaju slobodnog posjeda, stoje pod kraljevskom vlastelinskom vlasti *iurisdictio regia*; tko plaća taj porez, slobodan je i ne potpada pod vlast nikogjeg drugog gospodara. Zato se i denari plaćeni u znak neovisnosti o javnoj vlasti i zovu slobodni denari *liberi, libertini denarii*), a hospiti u gradovima plaćaju neku paušalnu sumu. Kada ubiranje daće preuzimaju vlastela, njezin je iznos oko 12 denara. Inače, problem s plaćanjem te vrste daće, koje se provodilo dosta neuredno, riješio je kralj Koloman pretvorivši je (jednostavo rečeno) u tzv. marturinu.

Drugi izvor prihoda (zajednički naziv *iura regalia*) dolazi s kraljevskim pravom kovanja novca, pravom rudarenja i pravom carine. Pravo kovanja novca (*ius monetarium*) bilo je isključivo pravo kralja i bana (odatle naziv banovac). Glavna je kovnica (*camera*) bila u Ostrogonu, gdje stoji pod nadzorom nadbiskupa (njegov važan izvor

prihoda, s obzirom na činjenicu da od kovnice dobiva *pisetum*, tj. od svake kovane marke jedan pondus), a u Hrvatskoj u Pakracu i Zagrebu [Šišić, 1962., str. 254]. Do kraja 14. st. glavna je novčana računsa jedinica marka (njem. *merken* = ubilježiti), a poslije prevladava ugarski florin. Ugarsko-hrvatska marka odgovara regensburškoj ili troajerskoj (Troyes), koja je težila 245 g. Od jedne marke srebra kovalo se 240 denara, što znači da je denar težio manje od jednog grama. Na jednu marku srebra ide osam zlatnika (*pensa auri*); jedna pensa zlata ima prema tome 30 denara. Ferto čini četvrtinu marke ili 60 denara, a ima 12 pondusa s po pet denara. Osmi marke zvala se litra. Po toj računici dakle jedna marka ima pet pensa, a jedna pensa 40 denara, odnosno jedna marka ima 200 denara. Sitniji novac od denara bio je obol (vrijedio je pola denara) i bagatin ([Truhelka, 1897., str. 36-37, i Herkov, 1956., sv. I., 31.] *bagatinus*, *denarius banalis*, odnosno *parvulus bagatinus* kovani je sitni novac, temeljna novčana vrijednost banovca Kraljevine Slavonije; banovac čini 12 bagatina). Marka se kasnije mijenjala za tri ugarska florina (forinte [Truhelka, 1897., 39-40; Rački, 1872., 123] pre-računavajući zagrebačku monetu iz 1362. godine, ima mala odstupanja, a moneta se dijelila na grivnu, florin, pensu, groš, solid i denar). Osim zlatnog šilinga, bavarske mjere, u optjecaju su i karolinški srebrni šiling, od kojega idu tri polovine na jedan zlatni solidus, te u 11. st. byzantinus, bizantinski zlatni novac, koji vrijedi 40 denara [Bösendorfer, 1910., str. 311.]. Vrlo je bitno pravo Hrvatske i Slavonije da, osim kovanja svojega vlastitog novca, mogu odbiti primanje kraljeva novca, što je poveljama zakonski i regulirano [npr. Smičiklas, 1905., nr. 130, p. 148]. U okviru vrela koja govore o monetarnim reformama nikako ne smijemo zaboraviti ispravu iz 1570. godine u kojoj kralj Maksimilijan II. zapovijeda Koprivnici da prihvati zaključak Hrvatskoga sabora prema kojem po novom jedan talir vrijedi 100, a jedan dukat 150 soldina (denara [Horvat, 1914., nr. 24, p. 294-295]).

Osim kovanja novca, velik prihod donosila je i zamjena starog novca novim, koja se obavljala gotovo svake godine pod izgovorom istrošenosti starog. Obično je novi novac bio lošije kvalitete, a ako ne bi došao u optjecaj jedne godine, u naknadu se za njega plaćao porez u smislu dodatka, koji su morali plaćati svi. Dobit kod zamjene starog novca bila je dobit kraljevske komore (*lucrum camerae* [Herkov, 1956., sv. II., str. 96-100]), a pravo kovanja i zamjene novca – kao što smo to vidjeli u slučaju Koprivnice – moglo je biti iznajmljeno pojedincima ili grupi građana pod određenim uvjetima.

Jedan od prihoda komore, koji se ubirao na području zanimljivom za ovu studiju, jest i carina (*ius tributii*; nadležni službenici su tavernici), osobito bitan do 13. stoljeća. Carine se dijele na pogranične i tuzemne, odnosno po vrsti putova kojima se trguje (s vodenih i kopnenih putova ubirala se cestarina, mostarina i prevozarina). Pogranična carina ubire se za svu uvezenu i izvezenu robu, a iznosi trideseti dio ukupne vrijednosti robe (odatle tridesetina, *tricesima*, *harminczad* ili *harmica* [ibid., sv. I., 483]). U bečkom državnom arhivu čuva se zbirka dokumenata /„Hungarische

Registratur“/ u kojoj se, između ostalog, nalaze isprave vezane za sakupljanje tri-desetine u Slavoniji u razdoblju 1534. – 1600. godine [v. Laszowski 1907., 180-183 i Bélloszténecz, 1740., 125]. Te carine, između ostalog, služe i za održavanje cesta i pu-tova, koji imaju i vojničku funkciju (o njihovu održavanju brine se kralj), a daća koju trgovci plaćaju vozeći njima robu zove se *telonium* ili *tributum* [ibid., 209. i Herkov, 1956., sv. II., str. 490-500]. S pravom carine usko je vezano i pravo sajma (*privilegium fori*) [Laszowski, 1946., str. 42]). jer je svako trgovište ujedno i carinsko mjesto. Od sve robe donesene na sajam plaća se carina, koja pripada kralju, ako je on nije poklonio vlastelinu ili gradu, ili pak za određeno trgovište ukinuo (*liberum forum*). Uz pravo sajma povezan je i tzv. *ius stapulae*, s obzirom na to da su strani trgovci smjeli donijeti svoju robu samo u ona trgovišta koja su imala spomenuti privilegij.

Najpoznatiji i za Slavoniju (*terra banalis*) najkarakterističniji porez bila je tzv. kuno-vina ili marturina (*collecta marturinarum*; Hrvati su marturinu nazivali „banov sulj“, jer je to bila neka vrsta zemljarine, koja se inače zove i *solagium* /*solaggel*, a davala se od tla *solā, solium*; odatle talijansko *suolo*) [Klaić, 1904., str. 183; Herkov, 1956., sv. II., 128-131]). Korijeni te daće nisu do kraja razjašnjeni. U dokumentu *Statuta capituli Zagrabien-sis* iz 1334. godine zagrebački kanonik i gorički arhiđakon Ivan piše primjerice da su kaptolski kmetovi prozvani „marturinarima“ zato „što su nekad pojedini od njih bili dužni davati svake godine svojim gospodarima po jednu kožu marturine“ te da su stari plemići iz tih krajeva upotrebljavali takve kože za podstave svojih haljina. Stariji pak povjesničari pokušali su lingvističkom metodologijom ustanoviti odakle potječe ta riječ, pa tako naprimjer Du Cange tvrdi da se riječi *mard* i *mardur* nalaze u različitim oblicima ne samo kod svih današnjih germanskih naroda nego i kod romanskih, koji su nastali od mješavine germanskih plemena s latinskim življenjem (Francuza, Portu-galaca, Španjolaca i Talijana), te da je to germanizam s latinskim završetkom [Domino Du Cange, 1885., str. 290; Mažuranić, 1908-1922, I., 633-634]. Slična lingvistička istraži-vanja proveo je i C. Wagner [Wagner, 1774., str. 353].

Ugarski povjesničari G. Pray [Pray, 1801.], *Notitiae praeviae* p. CXVII.-CXVIII.), I. Katona [Katona, 1781., str. 563-564] i S. Schoenvisner [Schoenvisner, 1801., str. 315, bilj. b] pisali su da je riječ o daći koja je prvotno od kuninih koža transformirana u novčanu daću, da su joj korijeni u Rusiji, da se ubirala u Erdelju i Ugarskoj te da ju je kralj Koloman uveo i u Slavoniji. A. Viroszil uspoređuje marturinu s *liberi denarii* u Ugarskoj i *quingagesimom* (pedesetinom) u Erdelju te govori da je tek 1342. g. kralj Karlo Robert sve te zasebne daće ukinuo, odnosno ujedinio u dobit kraljevske komo-re, tzv. *lucrum camerae* [Viroszil, 1865., 181-182]. E. Krajner osvrće se na povelju kralja Emerika iz 1191. godine danu pečuškom biskupu s potvrdom njegova starog prava na desetinu od marturine, ubirane za kralja ili bana na teritoriju njegove biskupije (obuhvaćala je, između ostalog, virovitičku, požešku i vukovsku županiju [Krajner, 1872., vol. I., 54, bilj. 33]). U drugoj polovini 13. stoljeća iznosila je jedanaest denara,

a plaćala se i u baranjskoj te zaladskoj županiji, kojoj je pripadalo Međimurje [ibid., vol. II., 652-653]. A. Timon govori o tome da nisu uspjela nastojanja kralja Ludovika I. za izjednačavanjem slavonskih i ugarskih daća, odnosno da je marturina kao zasebni slavonski porez postojala sve do 16. stoljeća i da je u financijskom pogledu Slavonija u odnosu na Ugarsku imala osobit položaj. Ujednačavanje svih daća uspjelo je tek Habsburškoj Monarhiji, ali i tada je Slavonija morala plaćati samo polovicu ratne daće u odnosu na onu koju je plaćala Ugarska [Timon, 1904.]. Na kraju ovog pregleda spomenimo i E. Ščepkina, koji je, pozivajući se na Nestorovu kroniku iz 12. stoljeća, pisao da su u 9. stoljeću čudska i slavenska plemena u današnjoj Rusiji prije dolaska Rusa plaćala danak s jedne strane Varjazima preko mora, a s druge Kozarima na istoku; danak Kozarima sastojao se u tome da su od svakoga „dima“ dobivali po jednu kožu bijele vjeverice, a najviše se pak služilo kuninom kožom ili kunovinom, tako da se napokon imenom *kuny* stalo u Rusiji nazivati novac uopće, a onda neki sitni novac napose [Ščepkin, 1897., str. 498-554].

Što se tiče naših srednjovjekovnih vrela, marturinu nalazimo već u čuvenoj Zlatnoj buli iz 1222. godine. gdje kralj Andrija II. napominje da se ona u Slavoniji ubirala još za vrijeme kralja Kolomana (dakle, on je sankcionirao zatečeno stanje). Taj se tribut plaća po selištu i tada najčešće iznosi 12 frizatika, za vrijeme Kolomanovih nasljednika on se povećava na 42 frizatika (Moravče; 1224. godine kralj Andrija II. vratio je prvobitni iznos od 12 frizatika), sve dok 1231. nije ozakonjen na 80 denara (Klaić, 1904., str. 157; riječ je o iznosu od četiri pondusa po selištu. Pondus vrijedi isto što i kasniji groš (*moneta grossa*), naime pet banskih denara. U vrelima se može također naći podatak da je najmanji iznos po selištu iznosio deset denara, da je potkraj 15. st. iznosio dvadeset, a da je srednja vrijednost bila oko dvanaest denara, te da se ona mogla udvostručiti ili utrostručiti). Reformom kralja Ludovika I. iz 1351. godine svi plemići između Save i Drave (zajedno s Požegom i Vukovarom) morali su plaćati *lucrum camerae*, tj. godišnji porez od 18 denara od svake porte, ali to zbog otpora plemstva nije provedeno. Slavonija je zbog toga i dalje plaćala kunovinu, odnosno, prema ispravi Ladislava Posthuma iz 1457. godine, od 5 porta ubirala se jedna zlatna forinta. I kod te daće kralj se koristio svojim pravom oslobađanja pojedinih podložnika od plaćanja te je tako primjerice kralj Ladislav 1274. godine oslobodio plaćanja marturine i novčanih davanja podložnike Zagrebačkog kaptola i biskupa [Smičiklas, 1908., nr. 65, p. 71-72].

Banska marturina plaćala se 17 – 18 denara, a kada ju je ban sakupljao za kralja, dvije trećine išle su kralju, a jedna je ostajala njemu. Točnije rečeno, od čitavog iznosa, koji bi se u to ime na nekom posjedu uzeo od kmetova, dobivao je najprije desetinu biskup u čijoj je dijecezi bio posjed; ostatak se morao podijeliti na tri dijela te je dva dijela dobivao kralj, herceg ili ban, koji je onda svodio račune s kraljem, a jedna trećina ostala je vlastelinu posjeda na kojem je ta daća prikupljana. Oni plemići, koji

na svojim malenim posjedima nisu imali podanika, plaćali su marturinu sami, ali tek dvije trećine od propisanog iznosa, jer je treći dio pripadao njima kao vlasnicima posjeda (*dominus fundi*). Za kaptolske kmetove bilo je ustanovljeno da se popisivanje dužne marturine obavi negdje u listopadu; prema popisu ili registru, daća je morala biti plaćena u roku od petnaest dana, tako da je oko Martinja sve bilo podmireno.

Osim tih najvažnijih izvora prihoda, spomenimo još neke redovite kraljevske poreze.

Najstariji je porez dinarski porez (*liberi, libertini denarii, fumarii* [Herkov, 1956., sv. I., str. 438]), koji je plaćao svaki slobodni neplemić, koji je imao vlastitu kuću (dim). Porez se plaćao samo u ugarskom dijelu kraljevstva i u 14. st. kralj je to pravo darovao vlasteli. Ta vrsta poreza za Slavoniju (samim tim i Križevačku županiju, koja je predmet našeg interesa) detaljno je razrađena polovinom 16. stoljeća te je iz tadašnjih vrela moguće iščitati i ekonomsku snagu pojedinih područja [Horvat, 1911.]. Dimnica se plaćala po selištu (posjedu koji je približno obuhvaćao 12 jutara oranice i komad livade, koji mogu u jednom danu pokositi četiri kosca) u iznosu od jedne ugarske forinte. Polovica poreza plaćala se do Sveta Tri Kralja, a druga do proljeća sljedeće godine, dakle uvijek unaprijed. Za 1553. godinu zemaljski poreznik Ambroz pl. Gregorijanec tako je zabilježio da u Slavoniji taj porez plaćaju samo kmetovi i stanovnici Zagreba, Varaždina, Križevaca i Koprivnice: najmanje je plaćala Križevačka županija, koja je, zbog blizine granice i turskih pljačkaških pohoda, tada plaćala porez za samo 367 dima, odnosno 183 forinte i 50 denara, što je u odnosu na prijeratnih 12.000 dimova strahovit podbačaj. Iz tog poreza financirale su se godišnje plaće zemaljskog činovništva, odnosno podbana, podžupana, velikih i malih sudaca, zemaljskog blagajnika itd.

Svi posjednici vinograda (tvrđavski službenici, slobodnjaci i hospiti) plaćali su vinški porez (*cibriones, acones* [ibid., 179-180]), koji se računao u kablovima (akovima) vina.

Darovi koje je primao kralj od svojih podanika prvobitno su bili dobrovoljni (*voluntaria honorificentia*), no postupno su se pretvorili u obvezu. Darove su davali oni koji su bili oslobođeni redovitih daća. S tim je darovima u najužoj svezi *hospitium*, odnosno obveza ugošćavanja kralja kada sa svojim dvorom putuje kraljevstvom bilo da sudi, bilo da obavlja druge poslove. Kraljevo pravo da traži *hospitium* zove se *ius descensus regii*. Darovi su se obično davali tri puta godišnje. V. Klaić navodi da se latinski izraz *descensus* tradicionalno prevodi kao *zallas* (mađarizam), a sve ono što se prigodom *descensusa* podavalo uime hrane prozvano je po tome *zalusina(e)*, *zalusma(e)*, *zulusma(e)*, *zulusma(e)*. Tu je i korijen naše riječi zalaznina (u vrelima nalazimo i izraz „banščina“ [Klaić, 1904., str. 177; Herkov, 1956., sv. I., 96-98]). *Descensus* se prikupljao samo u Slavoniji, smatran je vrlo teškom daćom, a osim kralja njime su se koristili herceg i ban te njihovi činovnici.

Porez zvan *collecta septem denariorum* također nalazimo u vrelima 13. i 14. stoljeća kao karakterističnu slavonsku daću. Daća je povezana s herceškim i banskim pra-

vom kovanja slavonskog novca, odnosno obvezom mijenjanja starih kovanica novim gotovo svake godine. Princip je bio da se tri stara novčića mijenjaju za dva nova te se preko banske komore (*camera ducalis, camera banalis*) dobit od zamjene novca slijevala u kraljevsku komoru (*lucrum camerae*). Ta daća zamjenjivala je *lucrum*, a kako bi tu ipak neizravnu daću pretvorio u obvezatnu, Bela IV. odredio je da je plaćaju svi oni koji inače plaćaju marturinu, i to godišnje od svakog selišta po sedam denara (po tome je daća dobila ime [Klaić, 1904., str. 155-156; Herkov, 1956., sv. I., 96-100]). Taj je porez u svom temeljnom obliku ostao nepromijenjen do polovine 15. stoljeća

Dvadesetina (*vigesima*) daća je koju su kraljevski pristaldi ubirali kod prikupljanja papinske desetine. Shodno tome, kralju pripada dvadeseti dio tog prihoda, koji kasnije dobivaju biskupi.

U kategoriju redovitih godišnjih poreza ulaze još *iudicium (iudicia) exercitus* (daća za one koji su bili oslobođeni vojne obveze), pristojba za svaki komad zalutale stoke, pobjeglog roba ili nađenu dragocjenost, sudbeni prihodi koji se plaćaju u sudskim parbama i zaplijenjene nekretnine u slučaju teških kažnjivih djela, a kao daća smatrao se i fizički rad u obavljanju nekih javnih radova (*gratuiti labores* kod zidanja utvrda, prijevoza i sl.).

Budući da su davanjem privilegija plemstvu u sakupljanju većine godišnjih daća tijekom 13. i 14. stoljeća došli u pitanje prihodi kraljevske komore, tijekom 15. stoljeća počeli su se u pojedinim dijelovima kraljevstva ili na cijelom njegovu teritoriju prikupljati izvanredni porezi ili daće, koji su u cijelosti pripadali kraljevskom fisku (*collecta, census, pensio, talia*). Kralj Žigmund uveo je izvanrednu ratnu daću za vojne potrebe (*taxa, contributio, dica, subsidium* ili *iuvenum*), a njena glavna karakteristika bila je ta što nije mogla biti uvedena bez privole hrvatskih plemićkih staleža na zasjedanju Hrvatskoga sabora te odobrena za vrlo preciznu namjenu (godine 1446. odobren je npr. supsidij za *aemulos regni excludendos*, 1462. *pro recuperatione sacrae coronae*, 1470., 1474. i 1500. *contra Turcos*, a 1508. i 1511. g. za potrebe granica [v. Adamček – Kampuš, 1976., XVI., bilj. 56-60]). Cijeli postupak prikupljanja zakonski je reguliran, od izbora poreznika koji će je prikupljati preko nagrada za sakupljače pa do kazni za one koji bi se oglušili o plaćanje [Timon, 1904., str. 515, 571, 573, 592., 596, 688, 700]. Taj izvanredni kraljevski porez Ugarski sabor pokušao je ukinuti primjerice 1454. [Werböcz, 1779., T I., p. 209-212], 1458. [ibid., 212-214] i 1492. godine [Kovachich, 1790., str. 258], ali se uspjelo postići samo to da se bez njegove privole dika ne može raspisati (zasjedanje na Rakoškom polju 1504. godine [Adamček – Kampuš, 1976., XVII., bilj. 68]).

Za južnu Hrvatsku najstariji popis takvih daća potječe iz 1504. [Thalloczy – Hodinka 1903., str. 16-19], dok za Slavoniju datira u 1494. godinu [Engel, 1797., T. I., 37-38]. Za razliku od Ugarske, gdje je osnova za registar poreznih obveznika bio *mansio*, u Slavoniji je to bio dimnjak (*fumus*), od kojega se ubiralo pola forinte ili 50 denara. U

najstarijem publiciranom popisu ratne daće, onom iz 1543. godine (kod ustoličenja bana Nikole Zrinskog sabor ju je dozvolio kralju Ferdinandu), vidljivo je da su mnogi obveznici izuzeti plaćanja (sva crkvena imanja, posjedi svjetovnih dostojanstvenika i krunska imanja), a isto tako i činjenica da nijedan lokalitet iz ove studije nije bio obuhvaćen tim porezom [Klaić, 1907.]. Kralj Matija Korvin pretvorio je tu daću iz izvanredne u redovitu i u 16. stoljeću ona ostaje gotovo jedina slavonska daća.

Zanimljivo je da je Matija Korvin pokušao provesti cjelovitu reformu poreznog sustava, i to tako što je na saboru u Budimu u ožujku 1467. godine predložio da se ukinu *lucrum camerae* u Ugarskoj te marturina u Slavoniji, zatim tridesetina i svi privilegiji podijeljeni bilo kome. Umjesto njih trebala je biti zavedena komorna daća (*tributum fisci regalis, prouentus fisci regalis*), a tridesetina zamijenjena krunskom carinom (*vectigal sacrae coronae*). Predloženu komornu daću trebali su plaćati svi podanici – zemljirobnici bez izuzetka (kmetovi svjetovnih i duhovnih posjednika te kraljevskih imanja). Reforme su trajale samo do smrti Matije Korvina 1490. godine [Klaić, 1904., str. 209].

Na kraju ovog popisa redovitih i izvanrednih poreza spomenimo još i taksu kojom se pojedine županije ili čitava zemlja otkupljuju od općega ili palatinskoga suda (*taxa racione prorogacionis iudicii generalis seu palatinalis*), no ona je bila vrlo rijetka i brzo je ukinuta.

Na temelju svih gore navedenih vrsta poreza moguće je izračunati da je slobodni čovjek u Slavoniji (pa tako i na području obuhvaćenom ovom studijom) godišnje morao plaćati 21 denar, od kojih je 12 bilo na ime marturine, 7 u ime *lucruma* te 2 porezniku za ekzekuciju, što je bio velik financijski teret za pojedinca te znatna dobit za kraljevski ili banski fiskus.

Paleopatološke analize antropološkog materijala s lokaliteta Đurđić, Tomaš, Kamengrad, Đelekovec i Novi Pavljani

Kada govorimo o antropološkom materijalu s lokaliteta koji se obrađuju u ovoj studiji, prije svega moramo istaknuti probleme s kojima smo se susreli u njegovoj temeljnoj obradi. Naime, evidentan je nedostatak terenske dokumentacije, bilo da je riječ o nemarnosti istraživača koji je nisu pohranili u nadležni muzej (dokumentacija istraživanja bjelobrdske nekropole u Đelekovcu i groblja crkve sv. Emerika u Kamengradu nije pohranjena u Muzeju grada Koprivnice), bilo da je riječ o potpuno neadekvatnom iskopavanju i selekcioniranju materijala te dopremanju materijala u nadležnu instituciju na obradu. Tako se na Odsjeku za arheologiju HAZU u Zagrebu, gdje je pohranjen sav antropološki materijal s lokaliteta iz ove studije, ne nalazi ukupan broj ukopa deklariranih u literaturi i dostupnoj dokumentaciji, a ono što se nalazi često je fragmentarno i lišeno mogućnosti temeljne paleopatološke

ke analize važne za ovu studiju. Tako naprimjer kod određivanja spola pokojnika nije bilo moguće primijeniti pouzdane metode kao što je analiza pubične kosti po Pheniceu [Phenice, 1969.] ili registracija spolnog dimorfizma na temelju femura [v. npr. MacLaughlin – Bruce, 1985.], dok za određivanje starosti pokojnika u trenutku smrti nije primijenjena metoda analize stražnjih rebara [Iscan, Loth, Wright, 1984.], aurikularne površine illiuma [Lovejoy and all, 1985.] ili pak analiza maksile [Mann – Jantz, 1988.]. Sukladno tome, naravno da nije bila moguća primjena metode diskriminacijske funkcijske analize u bilo kojem obliku ([Di Bennardo – Taylor, 1982.] za određivanje spola analizom femura; Giles – Elliot, 1963., za određivanje spola; Giles – Elliot, 1962., za određivanje rasnog tipa kranijalnim mjerenjima).

U ovakvoj situaciji, na najvećem broju ukopa bilo je moguće ustanoviti samo temeljne podatke iz kojih se mogu iščitati elementi važni za registriranje *cribrae orbitaliae* i hipoplazije zubne cakline, koji su kombinirani s podacima o spolu pokojnika i njegovoj starosti u trenutku smrti. No, iako su ti podaci vrlo fragmentarni, ipak se mogu donijeti neki zaključci koji mogu govoriti o općoj paleodemografskoj slici obrađivanih lokaliteta i šireg područja sjeverne Hrvatske.

Kod obrade svakog ukopa za procjenu starosti kostura u trenutku smrti primjenjivana je – tamo gdje je to bilo moguće – retrospekcija epifizalne veze i dentalne kalcifikacije te dentalne erupcije, metoda koju je M. Šlaus primjenjivao kod obrade lokaliteta Privlaka i Stari Jankovci [Šlaus, 1993.], a koju su u literaturi npr. opisali C. F. A. Moorrees sa suradnicima [Moorrees et all, 1963.] te R. S. Meindl i C. O. Lovejoy [Meindl – Lovejoy, 1985.]. Također se kod ukopa gdje su kranijalni ostaci bili veći promatralo zatvaranje ektokranijalnog šava, odnosno brisanje maksilarnog šava. Što se pak tiče određivanja spola, ono je bazirano na vizualnoj procjeni morfoloških razlika između muških i ženskih kostura s djelomičnim naglaskom na kranijalnoj morfologiji. Temeljne odrednice za primjenu spomenute metode dali su F. P. Thieme i W. J. Schull [Thieme – Schull, 1957.], M. A. Kelley [Kelley, 1979.] te W. M. Krogman i M. Y. Iscan [Krogman W. M. – Iscan, 1986.]. Hipoplaziju zubne cakline i *cribru orbitaliju* na nekom našem srednjovjekovnom lokalitetu prvi je obrađivao M. Šlaus [Šlaus, 2002., str. 259-260].

Primjenom navedenih metoda tablični prikaz obrađenog antropološkog materijala po lokalitetima izgleda ovako:

Od ukupno sedam ukopanih ostataka iz Đurđica, koji se nalaze na Odsjeku za arheologiju HAZU, bilo je moguće uzeti relevantne podatke samo od tri. Prazne rubrike kod ovog i ostalih lokaliteta označavaju apsolutnu nemogućnost uzimanja podatka uslijed nedostatka ili frontalnog dijela lubanje ili zuba:

Grob broj	Spol	Starost	Cibra	Hipoplazija
1	D	10 – 15		+
2	D	0,5 – 1	+	
8	D	1 – 2	-	

Od ukupno 18 ukopa iz Tomaša, 12 ih je bilo relevantno za ovu studiju:

Grob broj	Spol	Starost	Cibra	Hipoplazija
6	M	16,5 – 17,5	-	+
8	D	6,5 – 7,5		+
9	Ž	+ 60	-	
10	M	20 – 25	+	+
12	D	2,5 – 3,5	-	
13	D	0 – 0,5	-	
14	D	2,5 – 3,5	+	
17	Ž	50 – 55	-	
18	D	5,5 – 6,5	+	
20	D	7,5 – 8,5	+	
21	D	2,5 – 3,5	+	
-	Ž	35 – 40	-	

Od ukupno 114 ukopa s groblja sv. Emerika na Kamengradu, deklariranih u literaturi na Odsjeku za arheologiju HAZU nalazi se njih 106, a podatke je bilo moguće uzeti od njih 44:

Grob broj	Spol	Starost	Cibra	Hipoplazija
2	M	30 – 40		-
3	Ž	30 – 45	-	
5	Ž	40 – 50	-	
6	M	30 – 40	-	+
7	M	30 – 45	-	
8	Ž	20 – 25	-	-
10	M	30 – 40		-
11	M	30 – 40	-	
12	Ž	30 – 40	-	
14	M	30 – 40	-	+
16	M	35 – 45	-	-
21	Ž	35 – 45		+
24	M	25 – 35		+
26	M	40 – 50	-	+
27	M	40 – 50	-	-

Grob broj	Spol	Starost	Cribra	Hipoplazija
28	M	35 – 45	-	-
29	D	10 – 12	+	-
30	M	35 – 45		-
31	D	12,5 – 13,5		-
36 A	D	6,5 – 7,5	-	
36 B	Ž	30 – 40	-	-
37	M	40 – 50	-	-
40	D	8 – 10	+	-
41	Ž	35 – 45	-	+
43	M	35 – 45	-	
46	M	+ 40	-	
47	Ž	40 – 50	-	+
48	M	45 – 55		-
49	M	20 – 35	-	
55	Ž	30 – 40	-	-
57	M	35 – 40	+	-
59	Ž	20 – 30	-	+
60	Ž	20 – 30	-	-
62	Ž	35 – 45	-	
65	M	+ 60	-	
69	M	30 – 40	-	
72	Ž	40 – 50	+	+
75	Ž	25 – 30	-	+
83	Ž	+ 50	-	
87	Ž	35 – 45		-
88	M	45 – 55		-
103	M	35 – 45	-	
105	M	+ 45	-	
112	D	5 – 10	-	-

Od ukupno 137 grobova iskopanih u Đelekovcu, na Odsjeku za arheologiju samo ih je 15, a podatke je bilo moguće uzeti od njih 13:

Grob broj	Spol	Starost	Cribra	Hipoplazija
10	M	20 – 30	-	+
20	Ž	+ 40	-	-
49	M	35 – 45	-	-
53	Ž	25 – 35	-	+
55	M	35 – 45	-	-
83	M	30 – 40	+	+
86	Ž	25 – 35	-	-
93	M	+ 40	-	
101	M	35 – 45	-	+
105	Ž	35 – 45	-	-
107	Ž	25 – 35	-	+
109	Ž	35 – 45	-	+
113	M	35 – 45	-	+

Promatrajući spolnu strukturu umrlih te njihovu starost u trenutku smrti, vodeći pri tom računa i o razdoblju iz kojeg potječu groblja, možemo zaključiti samo to da su na bilogorskim lokalitetima u grobovima najviše zastupljena djeca (od 15 grobova dječjih je 10) te da je najviše njih umrlo do četvrte godine života (šestero). Bilogorski lokaliteti Đurđić i Tomaš pripadaju razdoblju 15. – 16. stoljeća te je indikativan podatak da je kod umrlih (tamo gdje je bilo moguće) hipoplazija registrirana u 100% slučajeva, a *cribra orbitalia* u 50%.

Podravski lokaliteti Đelekovec (12. st.) i Kamengrad (14. – 15. st.) pokazuju da je u pitanju populacija gotovo pravilno podijeljene spolne strukture (50: 50%, pribrajaajući rijetke dječje grobove na Kamengradu ženskoj populaciji; u Đelekovcu nema dječjih grobova), dok je prosječna starost u trenutku smrti između 30 i 40 godina. U Đelekovcu je *cribra orbitalia* registrirana samo u jednom slučaju, u Kamengradu u četiri, dok je hipoplazija zubne cakline vrlo zastupljena – u Kamengradu kod četvrtine populacije, a u Đelekovcu u gotovo 60% slučajeva.

Da bismo razumjeli što hipoplazija zubne cakline znači u paleopatološkoj analizi antropološkog materijala (na lokalitetima naše studije ona je vrlo zastupljena), nužno je nešto reći o temeljnim odrednicama zuba kao takvog te temeljnim etiološkim podacima te dentalne anomalije.

Histološki gledano, svaki zub sastoji se od vidljivog dijela zvanog zubna kruna, korijena zuba, koji je usađen u koštanu zubnu jamicu, i vrata zuba, koji se nalazi na

spoju vrata i korijena. Oko zubne šupljine nalazi se čvrsta tvar svjetložućkaste boje zvana zubna kost (slonovača ili dentin), koja sadrži 70 – 80% mineralnih tvari. U predjelu krune dentin je pokriven bjeličastim, prozračnim, još tvrdim tkivom zvanim caklina (95% mineralnih tvari), a u predjelu korijena vrlo otpornim tamnožutim tkivom zvanim cement. Zub je pričvršćen u zubnoj alveoli pomoću periodoncija, koji čine vlakna zategnuta između zidova alveole i cementa zubnog korijena.

Zubne bolesti dijele se u pet temeljnih kategorija: bolesti razvoja (kod nicanja mliječnih ili stalnih zubiju), dentalno-vilične nepravilnosti (anomalije oblika vilice ili zuba), traumatska oštećenja zuba (kontuzije, dislokacije, traumatske alveolize, abrazije, presije, klacanja, utiskivanja, napuknuća i prijelomi), zubni karijes i distrofije. Za predmet ove studije važne su distrofije, odnosno promjene u dimenzijama, strukturi ili obliku zuba, nastale uslijed nutritivnih poremećaja u trenutku kalcifikacije matriksa.

Neke su distrofije stalne, ne mijenjaju se, zovu se displazije i mogu biti urođene ili stečene. Mogu se odnositi na morfološki razvoj čitavog zuba (patuljasto mali ili nenormalno veliki) ili jednog dijela zuba (erozije krunice raznih oblika, anomalije kvržica, erozije vrata zuba), a mogu biti i kompleksne (skup nekoliko oštećenja na jednom istom zubu).

Druge su distrofije aktivne, mogu se razvijati i komplicirati. Mogu biti u pitanju prave bolesti koje se odnose na mliječne ili stalne zube. Najvažnije su dječja melanodoncija (crna obojenost mliječnih zuba, koja vrlo često dovodi do potpunog nestajanja zuba, ali bez ikakvog utjecaja na razvoj i strukturu stalnih zuba), Capdepontova bolest (manje-više općenita abrazija sjekutića), tamna hipoplazija cakline (*amelogenesis imperfecta*, tamne smeđe mrlje nastale pod utjecajem pigmenta iz hrane) i milolize (kosa razaranja najčešće u predjelu vrata zuba).

Strukturne dentalne anomalije nastale kao posljedica dentalne distrofije pripadaju razvojnim anomalijama, koje možemo pratiti u raznim fazama razvoja: ako do poremećaja dođe u ranoj fazi razvoja, promjene će se odraziti na oblik zuba jer zahvaćaju caklinu, koja se u tom razdoblju nalazila u fazi diferencijacije (apozicije). Kada zub dobije oblik i kada se postigne djelomična mineralizacija, promjene će se odraziti na strukturi zubnog tkiva, odnosno njegovoj mineralizaciji. Prema karakteru zubnih defekata i na temelju njihove lokalizacije, a poznavajući kronologiju izgradnje zubne cakline i dentina za pojedine zube, može se približno odrediti i razdoblje u kojemu je poremećaj nastao. Najčešći su etiološki čimbenici koji uzrokuju nastanak tih anomalija poremećaji u prehrani, hipovitaminoze, hormonski poremećaji, poremećaji elektrolita i metabolizma te preležane bolesti.

Hipoplazije nastaju u vrijeme formiranja zubi, a o njihovoj patogenezi postoje različite teorije [Rajić, 1985., str. 97]. Međutim, važno je napomenuti da je rezultat djelovanja hipoplazije vidljiv u obliku jamica i žljebova na površini cakline ovisno o tome je li zahvaćen jedan ili više slojeva ameloblasta, odnosno hipoplazije se de-

finiraju kao makroskopski defekti u enamelnoj površini [Pindborg, 1970.; Sarnat – Schour, 1941.; *ibid.*, 1942.]. Hipoplazije se javljaju simetrično jer su zahvaćene grupe zubiju na približno istom stupnju razvoja, a češće su im podložni zubi u gornjoj čeljusti (gornji incizivi) nego u donjoj. Tako oštećeni zubi vrlo brzo podliježu karijesu jer je fiziološko samočišćenje otežano, a jamice i brazde odlična su mjesta za sakupljanje ostataka hrane i njezino truljenje. Omogućeno je djelovanje vrlo opasne bakterije *streptococcus mutans*, koja proizvodi dekalcificirajuće kiseline koje, ako nesmetano djeluju, uzrokuju raspadanje enamela i dentina [Bhaskar, 1981.].

Na mliječnim zubima hipoplazije su rijetke. Naime, dijelovi kruna koje se formiraju u prenatalnom periodu ne pokazuju manjak građe zubne tvari s obzirom na to da je fetus zaštićen placentom od djelovanja vanjske infekcije i traume te sve potrebno za razvoj dobiva od majke. Do poremećaja može doći jedino ako je majka bila podložna velikim nedostacima vitamina A, C i D te dugotrajnim bolestima (najopasnija rubeola u prvom tromjesečju trudnoće). Češće su perinatalne i postnatalne hipoplazije, osobito u prvih šest mjeseci života djeteta, jer je dijete tada sklono ranim infekcijama koje remete normalni metabolizam kalcija i fosfora (npr. pneumonija, elementarne intoksikacije, osipne groznice i sl.). Hipoplazije cakline također su češće kod prerano rođene djece.

Kada je riječ o trajnim zubima, hipoplazija kod djece znatno je učestalija jer proces apozicije i mineralizacije cakline, a osobito dentina, traje relativno dugo, tako da se mnogi poremećaji u djetinjstvu mogu odraziti na dentalnu strukturu. Te promjene zahvaćaju i ameloblaste i odontoblaste, što uzrokuje stvaranje interglobularnih prostora.

Etiologija je u ovim slučajevima također različita: manjak vitamina A (uzrokuje atrofiju ameloblasta i dentinske tvari), C (oštećuje odontoblast i stvara nedostatni dentin, a u težim slučajevima to se prenosi i na caklinu jer se prvo stvara sloj dentina) i D (taj vitamin ima važnu ulogu pri resorpciji i ugradnji kalcijevih soli), teška febrilna stanja (osipne groznice i difterija), gastrointestinalni poremećaji (u kroničnom obliku oštećuju funkciju ameloblasta i odontoblasta kao posljedica djelovanja toksina te poremećaja metabolizma kalcija i fosfora ili elektrolita), neurološke bolesti preležane u ranom djetinjstvu (cerebralne lezije, epilepsije, hidrocefalus, encefalitis i tuberkulozni meningitis mogu preko živčanih i trofičnih poremećaja biti uzrok promjene u strukturi zubiju) te kriva ili neuravnotežena prehrana. Ovo potonje, dakle kada hipoplazija prelazi u karijes kao teže dentalno oštećenje uslijed fizioloških i okolnih vanjskih faktora, detaljno je dokumentirao Hildebolt sa suradnicima [Hildebolt and all, 1968.], dok je Schneider – proučavajući narode s američkih Velikih jezera – pokazao kako pojedini elementi imaju, ako su prisutni u enamelu, kariostatički (cink, bakar i željezo), odnosno kariogenički efekt (nikl [Schneider, 1986.]). Fiziološki stresovi (npr. glad, infektivne ozljede, fizikalne ili psihološke traume te poremećaji metabolizma), koji uzrokuju hipoplastičke defekte, u žarištu su interesa i

drugih istraživača kao što su S. Kreshover [Kreshover, 1960.], A. Goodman sa suradnicima [Goodman and all, 1980.] te A. Goodman i J. Rose [Goodman – Rose, 1991.], a A. Goodman sa suradnicima ukazuje i na direktnu vezu učestalosti hipoplastičkih defekata kod djece uzrokovane lošom prehranom, odnosno slabim socioekonomskim stanjem [Goodman and all, 1991.; *ibid.*, 1992.].

I na trajnim zubima hipoplazije se manifestiraju simetrično kao točkice, jamice, linearne depresije cakline i trake te zahvaćaju uže ili šire površine zubiju prema težini i trajanju uzroka. Zbog aplazije dijela cakline, mogu nedostajati i čitavi dijelovi zubne krune, a ako su zahvaćeni zubi sa strane vilice, promjene su uočljive na kvržicama (izgledaju oštre, stepenaste u obliku mrežastih defekata). Oštećenja mogu zahvatiti i dentin s tom razlikom što do reparacije dentinske mineralizacije može doći naknadno, dok je to kod cakline nemoguće, te defekti u caklini ostaju kao trajno oštećenje.

Lokalizacija hipoplazija ovisi o dobi kada su djelovali uzroci njihova nastajanja, a njihova analiza pokazuje da većina nastaje od rođenja do prve godine života, oko trećine na dijelovima zubiju koji se formiraju od prve do treće godine, a jedva 2% defekata potječe iz dobi od treće do šeste godine. Budući da su podložniji stresu od ostalih zuba, najčešće su zahvaćeni prvi trajni kutnjaci na okluzalnoj trećini, svi maksilarni sjekutići, osim gornjeg sa strane, na incizalnoj trećini [Goodman – Armelagos, 1985.] te mandibularni očnjaci na vršcima [Goodman – Rose, 1990.]. Razlog tome leži u činjenici da očnjaci imaju dug razvojni period od oko četiri mjeseca do šest godina [Gustafson – Koch, 1974.], a sjekutići i očnjaci općenito sadržavaju relativno manju količinu dentalnog kamenca s tamnim enamelom u odnosu na druge zube.

U hereditarne anomalije dentalne strukture, koje su važne za nastajanje hipoplazije, ubrajamo tzv. *amelogenesis imperfecta*, tj. genetski određenu anomaliju, koja napada caklinu svih zubiju, bilo da je riječ o mliječnicima bilo pak o trajnicima. Kod hipoplastičnog tipa amelogeneze caklina je dovoljno mineralizirana, ali je kvantitativno nedostatna. Svaki poremećaj u vrijeme stvaranja matriksa uvjetuje prekid u stvaranju cakline, što za posljedicu ima njen tanji sloj ili defekte. Ova anomalija napada obje denticije i javlja se podjednako i kod muškaraca i kod žena te se može prepoznati kao tvrda, glatka i sjajna caklina (mogu biti prisutni žljebovi, strije, nabori ili jamice), koja je manje-više reducirana u debljini ili količini te zbog toga krune zubiju mogu imati cilindrični ili konični oblik (ponekad se i odvajaju od dentina). Kod svake varijante ove anomalije boja je zuba različita: ako kroz stanjenu caklinu prosijava dentin, boja će biti žućkasta, žuta ili smeđa, a ako je debljina cakline blizu normalne, boja može biti nepromijenjena.

Što se tiče *cribrae orbitaliae*, situacija je puno složenija. Naime, tu anomaliju vrlo je jednostavno prepoznati kao pojavu sitastih lezija ili rupica na orbitalnom svodu lubanje, no etiologija te pojave nije do kraja istražena i objašnjena. Pojedini istraživači

smatraju da se ona pojavljuje kao rezultat nekih bolesti [El-Najjar, 1976.; Mensforth and all, 1978.], a kao najčešći razlog spominje se anemija uzrokovana nedostatkom željeza [Stuart-Macadam, 1985.].

Nas je, međutim, u ovoj studiji zanimalo možemo li i tu anomaliju podvesti pod kategoriju fizioloških stresova, koji su uzrokovali i pojavu ranije spominjanih hipoplastičkih defekata, te pronaći uzročno-posljedičnu vezu između dobivenih podataka i socio-ekonomskog stanja istraživane populacije nastalog uslijed političkih, kulturoloških ili ekonomskih razloga. Nažalost, moramo konstatirati da je istraživani uzorak još uvijek premali za donošenje nekih dalekosežnijih zaključaka, tako da ti koštani dokazi nastanka stresa mogu biti povezani različitim etiologijama (anemija uzrokovana nedostatkom željeza, gubitak hranjivih tvari udružen s dijarejskim bolestima, skorbut, kronično i gastrointestinalno krvarenje, groznica, slaba prehrana itd.); ipak, spomenimo da se populacija Tomaša izdvaja iz opće slike stanja. Dok kod drugih lokaliteta pojavu *cribrae orbitaliae* možemo promatrati kao individualnu pojavu uzrokovanu osobnim traumatskim iskustvom pojedinca, Tomaš se ipak izdvaja omjerom od gotovo 50% učestalosti. Najviše su pogođena djeca, i to u životnoj dobi od 2,5 do približno 8,5 godina. Visoka učestalost nepreboljene *cribrae orbitaliae* kod djece upućuje na česta razdoblja anemije i kronične neuhranjenosti. Sukladno tome, iako za sada još nemamo dovoljno antropološkog materijala koji bi to potvrdio, možemo kao vjerodostojnu uzeti pretpostavku M. Šlause temeljenu na istraživanju ranosrednjovjekovnog groblja u Privlaci, da naime u takvim situacijama pristup ograničenim izvorima hrane nije bio ravnopravan [Šlaus, 1996.]. Time su vjerojatno aktivirani specifični obrambeni kulturni mehanizmi koji su selektivno štitili odrasle muškarce, a sinergističko djelovanje nedovoljne prehrane i nespecifičnih zaraznih bolesti glavni su uzročnik diferencijalnog mortaliteta muškaraca i žena.

Taj podatak vrlo je znakovit s obzirom na to da je riječ o lokalitetu koji teritorijalno (udaljenost od oko 10 km zračne linije), vremenski (približno 14. – 16. st.), pa prema tome i kulturološki, korespondira s već istraživanom Novom Račom. Dobiveni rezultati iz Nove Rače vrlo su slični onima iz Tomaša, što govori o jedinstvenom paleodemografskom krugu bilogorske strane sjeverne Hrvatske u razvijenom srednjem vijeku.

Rasprava o rezultatima dobivenim interdisciplinjskim istraživanjima

Tema ove studije, zajedničkog nazivnika „kvaliteta života“, na prvi pogled nešto je što je vrlo teško egzaktno obraditi. Pojam se obično veže uz današnju civilizaciju, odnosno njezine stečevine, ali se uvijek zaboravlja da on odnekud ipak vuče svoje korijene. Svako razdoblje ljudske povijesti, odnosno ljudske zajednice, imalo je nešto specifično: život uvjetovan prirodnim ili sociološkim čimbenicima, bilo da je riječ o

prapovijesnim plemenskim skupinama, antičkim narodima ili pak srednjovjekovnim društvenim zajednicama. Kada govorimo o „kvaliteti života“, svakako moramo selektivno pristupiti razradi problematike i krenuti od temeljne činjenice: kvaliteta života mora se promatrati kao pojam vezan uz sociologiju zajednice (politički, ekonomski, društveni i ostali čimbenici, koji utječu na život veće skupine ljudi), odnosno kao kvaliteta života pojedinca iz te zajednice, koji je ustvari ne samo subjekt koji kreira svoj život i život zajednice već više objekt kroz čiji se život prelamaju spomenuti utjecaji i formiraju ga kao antropološku jedinku sa svim njezinim antropološkim i paleopatološkim karakteristikama.

Iako svako veliko povijesno razdoblje u toj priči ima svoje specifikume, srednji vijek ipak odskače po mnogočemu: to je vrijeme kada na pojedinim područjima, usprkos društvenim stečevinama koje je donijela antika, još uvijek možemo naći tragove društvenih uređenja temeljenih na plemenskom principu, vrijeme kada se polako – kroz razvoj društvenog uređenja – formiraju prve „moderne“ države sa svim svojim temeljnim karakteristikama (politički, pravni, monetarni, porezni i dr. sustav) te vrijeme kada velike migracije naroda utječu na starosjedioce, koji preuzimaju određene kulturne novine, što je sve vidljivo iz analize arheološkog materijala. Ti specifikumi nisu toliko uočljivi kod „velikih“ naroda, nacija i država kao kod takvih „provincijalnih“ sredina kao što je naprimjer u to vrijeme bila sjeverozapadna Hrvatska. Iza brani lokaliteti za temu ove studije trebaju pokazati da taj provincijalizam apsolutno sinergički korespondira s općim društvenim i inim kretanjima na puno većim zemljopisnim prostorima (ustvari čitavom Europom) te da se pojedinac iz Kamengrada ili iz Đurđica ni po čemu posebno ne razlikuje od isto takvog pojedinca iz Mađarske, Poljske ili čak Rusije. Razlike mogu biti eventualno u nekim detaljima, ali opća kulturološka i arheološko-antropološka slika za sve te jedinke ipak ostaje ista.

Početak 12. st., dakle u vrijeme dolaska Mađara na hrvatsko prijestolje, prostor sjeverozapadne Hrvatske – ili u širem smislu Slavonije – vrlo je karakterističan i geostrateški i politički. Geostrateška komponenta uvjetovana je prirodnim dispozicijama prepoznatim i korištenim već od prapovijesnih vremena (ravničarsko područje između Save i Drave s brežuljcima Bilogore, Moslavine, Pšunja i Papuka na južnim granicama; najizraženija je poveznica između Egejskog i Baltičkog mora u brončanodobnom razdoblju [v. npr. Jakovljević, 2005. a, str. 54]) te potenciranim u vrijeme antike, odnosno provincije Panonije (blizina limesa uvjetuje važnu komunikacijsku trasu Poetovio – Mursa za brzo prebacivanje rimskih legija, a ona pak razvitak većih naselja iz vojničkih logora i veteranskih *villa rustica*). Stanovništvo je svakako autohtono i društveno ustrojeno po sustavu plemenskih župa u svom temeljnom genetičkom, teritorijalnom i administrativnom smislu. To bi u principu značilo da svaka ta zajednica živi vlastitim životom, a takav ustroj više-manje vrijedi i za čitavu tadašnju Hrvatsku.

Bösendorfer iznosi dvojbenu tvrdnju – temeljenu najviše na mišljenju V. Klaića [Klaić, 1897.] – da je Hrvatsku u to vrijeme nastavalo 12 plemena, koja su predstavljala tadašnje visoko plemstvo (sve ostalo plemstvo potječe od njih [Bösendorfer, 1910., str. 62]), ali bitnija je činjenica da u tom teritorijalnom i administrativnom smislu grad i sela čine župu na čelu sa županom, kojega bira pleme. Iz najstarijih vrela 13. stoljeća mogu se iščitati i začeci državne vlasti (uz župana se spominju podžupan, satnik i pristav).

Srednjovjekovna Slavonija obuhvaćala je Vrbašku, Glašku, Zagrebačku, Varaždinsku, Križevačku, Virovitičku, Požešku, cisdravsku Baranjsku (neko vrijeme i čitavu Baranjsku), Vukovsku i Srijemsku županiju, a gledajući zemljopisno, išla je na jug preko Save i Kupe sve do razvodnih gora, na istok sve do utoka Save u Dunav, dok su je sa sjevera od Ugarske dijelili Drava i Dunav; zapadne granice uglavnom su granice današnje Hrvatske. Unutar te Slavonije, na području koje obuhvaća ova studija (sjeverozapadna Hrvatska od Siska do Virovitice), vrela početkom 13. stoljeća spominju 12 župa zajedničkim terminom *comitatus*: Garigh (Garić) 1163. – 1289., Crisio (Križevci) 1217. – 1253., Kemnek ili Kemluk (Kalnik) 1221. – 1272., Roicha (Rovišće) 1232., supanatus de Nowaki (Novaki) 1255., Gerzenche (Garešnica) 1257. – 1285., Gordowa (Grđevac) 1272., Werucha ili Werewche (Virovitica) 1280., Iwangh (Ivanić) i Chasma (Čazma) 1289., Zitech (Sisak) 1337. te Monoszlou (Moslavina) 1342. g. Ove su se župe sačuvale sve do kraja 14. stoljeća ([Šišić, 1962., str. 251] dijeli Križevačku županiju na Čazmansku, Garičku, Garešničku, Grđevačku, Kalničku, Moslavačku i Rovišćansku plemensku župu). Sve one teritorijalno pripadaju velikoj Križevačkoj županiji, koja je obuhvaćala čitavu današnju Bjelovarsko-bilogorsku i Koprivničko-križevačku županiju, područje gornje Lonje u Zagrebačkoj i Varaždinskoj županiji (Bisag i Mađarevo), neke krajeve na srednjoj i čitavo područje na donjoj Bednji od Ludbrega do Drave kao i cijelu Kalničku goru. Od današnje Požeške županije obuhvaćala je savsku ravnicu do Nove Gradiške te kraj oko Daruvara i Pakraca. Granica je dalje išla preko Kalnika, Bilo-gore i Bednje sve do Drave, prelazila od Daruvara do sjeveroistočne razvodnice, ulazila u današnju Virovitičku županiju te išla od jugozapada prema sjeveroistoku sve do Valpova i Orahovice. Na tom prostoru samo mali komad, zemlja oko današnje Virovitice, nije njezin teritorij već tadašnje Virovitičke županije, koja je samo nešto malo veća od Virovitičkog vlastelinstva i potpuno opkoljena Križevačkom županijom. Križevačka županija tada je imala 76 kaštela i utvrda, kao i 72 grada s većim ili manjim vlastelinstvima.

Problematiku priče o starim slavenskim plemenskim župama potencirao je još 1882. godine V. Klaić u radu „Slavonija od X. do XIII. stoljeća“ objavljenom u *Vijencu* [Klaić, 1987., 11-12] pokušavajući diskreditirati tezu tadašnje ugarske historiografije kako su se teritorijalno tijekom 10. i 11. stoljeća neke ugarske županije prostirale i južno od Drave, odnosno da su županije u Slavoniji bile ustrojene po ugarskom principu, te da je istočna Slavonija pripadala Pečujskoj biskupiji. Varijacije na tu temu

(vlast narodnih hrvatskih vladara od mora pa sve do Drave) dao je i F. Šišić, najprije 1914. [Šišić, 1914.], a zatim i 1925. godine [ibid., 1925.], a o tome je pisao i J. Ćuk 1914. [Ćuk, 1914.]. Međutim, najispravnije će biti tumačenje kako je teritorij između Drave i Save, šumom vrlo bogat kraj, u to vrijeme bio pod mađarskom vrhovnom vlasti, ali bez mađarske državne organizacije.

Kao vrlo važnu povijesnu činjenicu J. Bösendorfer ističe vrijeme vladanja Arpadovića, kada su se u vrelima počeli pojavljivati termini kao „hrvatski ban“ i „kraljevina Slavonija“, a ustoličena je i nova crkvena organizacija u kojoj je čitav teritorij Slavonije podijeljen između Zagrebačke, Srijemske i Pečujske biskupije te podređen Kaločkoj nadbiskupiji. To je autoru dokaz za nekoliko tvrdnji: Arpadovići su priznavali Slavoniju kao hrvatski teritorij, a zbrku su unijeli papa i napuljski vladari koji su je pripisivali Ugarskoj zavedeni crkvenim uređenjem [Bösendorfer, 1910., str. 65].

Ostavljajući te povijesne prijepore po strani, spomenut ćemo prvi čimbenik koji utječe na kvalitetu života tadašnje populacije sjeverne Hrvatske i koji je relevantan za ovu studiju: život je bio organiziran u društveno-političkim okvirima centralne vlasti u liku kralja i teritorijalnom ustroju Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva, ali ta vlast nije mogla uvijek utjecati na samostalan razvoj pojedinih urbaniziranih područja (npr. Koprivnica), koja su uvijek u zaleđu imala i vojničke kastrume (npr. Kamengrad). Vladar je donosio uredbe, dijelio povelje i privilegije, oduzimao posjede zbog neposluha, kroz instituciju sabora donosio zakone i sl., ali ipak je na samom „terenu“ vlast feudalca (vlasnika) bila jača. To je nužno dovodilo do raznih pljački, otimačina i sl., a lik vladara tada je služio samo kao alibi za stjecanje određenih političkih beneficija ili ekonomskih vrijednosti.

Gore spomenuta „situacija“ nastala je u biti krajem 11. stoljeća propašću plemenskog ustrojstva vlasti i uvođenjem centralističkog načina upravljanja u kojem je kralj središnja ličnost. Kralj se oslanja na svoje činovnike (*comes*), koji u njegovo ime upravljaju pojedinim županijama te pod njihovu vlast potpadaju sve osobe i naselja. Na župane su preneseni upravni, vojni i sudbeni poslovi županije, a problemi nastaju pojavom novih posjedovnih i vlasničkih odnosa, koje je uzrokovao upravo vladar (u zamjenu za savezništva, poklanjao je velike komplekse zemljišta pojedincima zadržavajući sebi tek vrhovno vlasništvo). U tom donacionalnom sustavu jurističku nadgradnju mijenjaju novostvoreni privilegirani staleži, kojima je najvažniji cilj potpuno osamostaljenje od kraljevske vlasti i vlasti njegovih činovnika instrumentima privilegija i imuniteta. Takav proces doveo je u 13. stoljeću do toga da ta nova društveno-ekonomsko-politička elita preuzima na sebe javne funkcije uprave i sudbenosti, odnosno da se stare županijske organizacije opće kraljevske uprave raspadaju i prerastaju u autonomne. U novom sustavu gradovi imaju sve važniju ulogu (pospješenu provalom Tatara), dobivaju kraljevske privilegije, a u sudbenom smislu npr. rješavaju građanske i pravne sporove te manje delikte (ograničena sud-

benost); najvažniji među njima imaju pak punu ili višu sudbenost (sporovi i u svim kaznenim stvarima, odnosno krvnim deliktima; Koprivnica je to pravo – *ius gladii, ius vitae ac necis* – dobila poveljom 1356. godine [v. Kostrenčić, 1946., str. 7]).

Ti odnosi mogu se najbolje oslikati sagledavanjem ukupnih političkih prilika tog vremena, odnosno vremena borbe posljednjeg Arpadovića – Andrije Mlečanina (1290.-1301.) – s Anžuvincima za ugarsko prijestolje. Nakon Andrijine smrti ugarska kruna nuđena je bavarskom vojvodi Otonu (majka mu je bila kći Bele IV., Elizabeta) te češkom kralju Vaclavu II. (majka mu je bila unuka Bele IV., odnosno sestra kralja Stjepana V.). Nakon dosta nadmudrivanja kruna je pripala 12-godišnjem Vaclavovu sinu Ladislavu, koji je okrunjen 27. kolovoza 1301.

Tim izborom nije se složila većina plemstva u Hrvatskoj, pa je najmoćniji među tadašnjom hrvatsko-dalmatinskom aristokracijom – Pavao Bulvinski iz roda Šubića – bitno pripomogao da se na ugarsko-hrvatsko prijestolje postavi Karlo Robert iz anžuvinske loze, sin Karla Martela. Naime, na taj način prihvaćeno je mišljenje pape Bonifacija VII. da je Ugarska papinsko leno te ga je 1301. godine i dao okruniti za hrvatsko-ugarskog kralja u Ostrogonu. Taj izbor podržali su i ostali najmoćniji plemići: Gusići i krbavski knez Kurjak, Svačići (Nelipići) istočno od Krke, krčki knezovi Frankopani, Babonići sjeverno od Gvozda do Kupe i Save te knezovi Gorjanski u istočnoj Slavoniji, koji su ostali vjerni Anžuvincima sve do Matije Korvina.

Tada jedina, ali vrlo moćna, oporba Anžuvincima bili su braća Henrik i Ivan Gising, od kojih je Henrik upravljao Šimeškom, Tolnanskom, Baranjskom i Bodruškom, a Ivan Šopronskom i Mošonskom županijom. Preko Drave braća su imala velika imanja, uključujući i grad Koprivnicu. Gisingovci su politički bili nestabilni: vjernošću su lavirali (prema vlastitim interesima) između Arpadovića i Anžuvinaca, dok se poslije smrti Andrije Mlečanina nisu potpuno priklonili protivnicima Karla Roberta s ugarskim palatinom Matijom Čakom Trenčinskim na čelu.

Logična posljedica svega bio je građanski rat. Za svoju vjernost Henrik Gisingovac dobio je od kralja Ladislava čast bana cijele Slavonije, dok je Ivan nagrađen titulom ugarskog palatina. Gisingovci su odigrali ključnu ulogu i pri krunidbi Otona Bavarskog, kojem je Ladislav sporazumom u Brnu ustupio prava na Ugarsku, za ugarskog kralja u Stolnom Biogradu 6. prosinca 1305. Međutim, ni Gisingovci nisu izdržali: 1308. godine, kada je nakon teških borbi Karlo Robert konačno ušao u Budim (okrunjen je 15. lipnja 1309.), ipak su se priklonili Anžuvincima, koje je bezrezervno i dalje podržavala rimska crkva. Henriku je ostala banska čast, a kada je on umro, 1309. godine, dodijeljena je slavonskom knezu Stjepanu Baboniću.

Nestabilne političke prilike tog vremena ne utječu mnogo na razvoj pojedinih urbanih ili ruralnih sredina te na njihovo ustrojstvo. Za primjer nam mogu poslužiti upravo primjeri Koprivnice i Kamengrada. Koprivnica je u 13. stoljeću odlično organizirana općina, i to po kolonizacijskom pravu (*ius hospitum*). To je pravo toliko

poznato u svim ugarskim i pogotovo slavonskim krajevima da se za njegovo dobivanje nije trebala zahtijevati neka posebna vladarska povlastica. N. Klaić naprimjer pretpostavlja da je koprivničko naselje – koje se moglo stvarati i desetljećima – imalo od početka osigurana osnovna kolonistička prava: pravo dolaska (jedino slobodni list grada Križevaca od 1252. g. zabranjuje primanje u grad pojedinaca koji plaćaju marturinu) i odlaska, pravo slobodnog oporučivanja i najzad pravo na vlastitu općinu (Klaić, 1987., str. 59). Koprivnica je također od stvaranja imala izvan svake sumnje svoj poseban teritorij točno ograničen prema svim susjedima, a vjerojatno i vlastitu župu.

N. Klaić jasno luči i međusobne odnose između Kamengrada i njegova podgrada te koprivničke utvrde i njezina suburbija (*suburbiuma*). Ona ističe da koprivničko naselje nije klasično podgrađe (*suburbium*) nego naselje oko kastruma Koprivnice. Međutim, povlastica hercega Stjepana od 10. ožujka 1353. vrlo je jasno svjedočanstvo o dvovlasti u Koprivnici. S jedne je strane općina sa svojim točno određenim kotarom i pripadnostima, a s druge, također vrlo jasno izdvojen, herceški posjed i njegova utvrda. Obje jurisdikcije imaju i svoje jasno odijeljene činovnike, koji će, uz razumljive razlike, ostati u varoši i nad vladarskim posjedom do kraja srednjeg vijeka [ibid., str. 69].

Iako smo već govorili o ustroju koprivničke gradske vlasti, ponovno istaknimo da gradovi općenito imaju svoju vlastitu autonomiju, a podloga te autonomije u osnovi je vrlo demokratska. Gradovi nemaju javnopravni položaj kao plemstvo jer su oni samo kraljevski podanici, koji kralju plaćaju neki porez ili mu u službu stavljaju vojnike. Na spomenutim primjerima koprivničke povijesti vidjeli smo kako općina štiti svoje građane, a ovdje dodajmo i primjer Varaždina, ilustriran čl. 3. povelje kralja Andrije iz 1209. g., kojim se štite i građani, ali i interesi vladara, odnosno države: „Nijedan građanin nije dužan plaćati tribut i tridesetinu, osim tko ide svojom robom u Njemačku neka plati od svakih natovarenih kola 3 denara, za svakog konja za prodaju 2 denara, za dva vola 1 denar, na pristaništu Drave za svaka natovarena kola 1 denar.” [Feletar, 1973., str. 32]. To se odnosi i na hospite, temelj gradske ekonomije, jer i oni imaju pravo slobodnog dolaženja i napuštanja grada te oporučivanja. Oni su oslobođeni tributa za trgovinu unutar zemlje, ali ako trguju s daljim zemljama (*in Theutonium*), plaćaju poseban namet. Spomenutom poveljom propisan je i porez u novcu, zatim sajmeni dani, tržišne takse i carine.

Puna evolucija do tada latentnog društveno-političkog okružja u kojem je živjela srednjovjekovna sjeverna Hrvatska završila je razdobljem vladavine Matije Korvina, kada je stvorena prava centralizirana feudalna država. Kraljevska vlast postala je neupitna, ali je porasla i uloga sabora kao predstavničkog tijela feudalnih staleža, u kojem su prevladavali plemići i predstavnici gradova naklonjenih kralju. Popratna su pojava stvaranja takve centralizirane monarhije robna proizvodnja, počeci stvaranja unutarnjeg tržišta te povoljni politički okviri za razvoj robno-novčanih odnosa

[Elekes, 1960.]. Cilj svih tih reformi svakako je bio smanjenje moći krupnih feudalaca, no naravno da to sve nije završavalo baš idilično: opozicija krupnih feudalaca bila je vrlo jaka, a u tim pobunama često se tražila pomoć vanjskih čimbenika (u Ugarskoj i Slavoniji od Fridriha III., a u Hrvatskoj od Mletačke Republike).

U ovoj društveno-političkoj problematici spomenimo i pitanje slavonskih bana. Naime, opseg vlasti bana mijenjao se sukladno teritoriju kojim je upravljao te je tako od vremena Arpadovića pa do početka 13. stoljeća jedan ban vladao i Dalmacijom i Hrvatskom, u čijem je sastavu bila i Slavonija. U vrijeme Andrije II. taj golemi teritorij počeo se dijeliti te je svakom novom cjelinom upravljao posebni ban (u Slavoniji prvi je upravljao Ivan 1215. godine [Tkalčić, 1873., str. 36]), a uz njih i posebni ban – *banus tocius Slavonie* – koji je upravljao dijelom rezerviranim obično za mlađeg kraljeva sina s naslovom *dux* (vojvoda) Slavonije. Ako kralj nije imao sina, kao npr. Bela IV., bana cijele Slavonije imenovala je kruna. Pitanje bana i njegovih ovlasti posebno dolazi do izražaja kasnijim razvojem novčarstva.

Iz razmatranja društveno-političkog okružja logično proizlazi drugi čimbenik relevantan za kvalitetu života tadašnjega stanovništva – ekonomija. Za njezin razvoj svakako je važna uloga gradova u širenju robne proizvodnje početkom 13. stoljeća s obzirom na to da oni postaju središta u kojima kmetovi mogu prodavati viškove svojih proizvoda. To je nužno dovodilo do procesa dovođenja novca na selo, koji postaje glavno sredstvo za plaćanje raznih do tada naturalnih daća novčanim ekvivalentima. Tijekom 15. st. nastalo je oko 70% svih trgovišta spominjanih u vrelima, u kojima je živjelo 20 – 25% zavisnog stanovništva. I dok su ti ekonomski procesi za gradove (pa tako i Koprivnicu) bili više-manje univerzalni, za temu ove studije svakako treba spomenuti neke osnove ruralne ekonomije sjeverne Hrvatske jer oni direktno utječu na živote populacije lokaliteta koji se obrađuju u ovoj studiji.

Prvi segment poljoprivredne proizvodnje, koji je utjecao na to da kmetovi proizvode viškove za tržište, odnosno na razvoj robno-novčanih odnosa uoče, jest vinogradarstvo. Pavlinski samostan u Strezi imao je vinograde na tri lokacije – *mons Remetinec*, *mons Jakopovec* i *mons Sancti Benedicti vulgo Bedenychka gorica* – a tu su vinograde sadili i kmetovi onih sela koja nisu imala svoje vinograde. Popisi gornice govore da je dio samostanskih kmetova držao dva i više vinograda, a od 1421. do 1477. g. broj vinograda rastao je; 1421. gornica je ubrana iz 34, a 1477. godine iz 64 seljačka vinograda [Adamček, 1980., str. 192].

Velike hrastove šume, koje su prekrivale čitavo područje nekadašnje Križevačke županije, pogodovale su razvijenom svinjogojstvu. Urbar iz Streze govori da je većina samostanskih kmetova žirila svinje u samostanskim šumama te da je na osnovi toga plaćala desetinu u svinjama, a i samostan je kao stalne sluge držao dva svinjara [ibid., 210, bilj. 650].

Što se tiče proizvodnje žitarica, najpotpuniji su podaci za 16. stoljeće. Iz njih proizlazi da je po proizvodnji najzastupljenije proso (*milium*), koje je bilo temeljna

žitarica za prehranu najnižih kategorija stanovništva, slugu, stoke, za poklone siromašnima i sl. Proso je zbog lakog uzgoja bilo vrlo rašireno, a zbog kratkog razdoblja vegetacije (60 – 130 dana) i uspijevanja na pjeskovitom i suhom tlu, uzgajalo se i na posjedima Streze. Sijalo se u proljeće (*milium vernale*) i ujesen (*milium autumnale*), a njega je u kasnijim razdobljima zamijenio kukuruz. Po prehrambenoj kvaliteti proso su bili slični heljda i sirak.

Po novčanoj vrijednosti prva, a po opsegu proizvodnje druga žitarica bila je pšenica (*triticum*). Njezina je cijena bila približno dvostruko viša od cijene prosa i ona nije bila zastupljena u seljačkoj prehrani. Feudalci su tijekom 16. stoljeća velik dio vlastitih prihoda ostvarivali upravo prodajom njenih viškova. Nekakav supstitut za pšenicu na seljačkim posjedima bila je raž (*siligo*) jer je njezina cijena redovito bila uvijek niža od cijene pšenice.

Na alodijalnim posjedima (posjedima vlastelina i samostana) u proizvodnji žitarica prevladavali su zob (zbog prehrane konja) te ječam [ibid., 280.]. Sastavni dio ekonomskih prikaza nekog područja svakako je pitanje poreznog sustava u koji su uklopljeni njegovi stanovnici. Već 1342. godine kao osnovna porezna jedinica definirana je porta (vrata kroz koja mogu ući ili izaći kola natovarena sijenom ili plodovima), a pod njom (ili kurijom koja ima portu) razumijevaju se 4 osobe ili više ljudi koji stanuju na takvoj kuriji, pa čak samo i jedan čovjek [Adamček – Kampuš, 1976., XVIII., bilj. 76]. Kralj Žigmund 1411. godine razlikuje *portu integrum* kroz koju mogu proći natovarena kola i kuriju s više stanovnika, a koja se računa kao polovina porte i za koju se plaća polovina poreznog iznosa [ibid., bilj. 77]. Kralj Matija Korvin definirao je pak portu 1467. godine kao potpuno selište te se na temelju te jedinice ubire izvanredni porez [dika; ibid., bilj. 78]. Ta definicija vrijedi sve do 1598. godine, kada se dika počinje ubirati na osnovi kuće (*domus*), a u Ugarskoj je na snazi i dimnica (*fumus*), koja se ubirala u Slavoniji [ibid., bilj. 79].

Krajem 15. stoljeća, kada su hrvatske krajeve uvelike pustošili Turci, interesantno je promotriti porezne obračune za slavonske županije sačuvane u rukopisnoj knjizi pečujskog biskupa Šimuna Ernušta, ujedno i blagajnika kralja Vladislava II. (*Codices latini* br. 411. u Sechenyjevoj nacionalnoj knjižnici u Budimpešti). Prema tom vrelu, kraljevini Slavoniju tada su sačinjavale Zagrebačka, Križevačka, Varaždinska i Virovitička županija, dok se Požeška tretirala posebno, a u Vukovskoj i Srijemskoj županiji porez se tada nije ubirao. U nama zanimljivoj Križevačkoj županiji popis dike 1495. godine obuhvatio je sva četiri kotara županije. Središnji i sjeveroistočni dio županije obuhvaćen je sljedećim popisom iz 1507. godine nazvanom prema plemićkom sucu „Processus Georgii de Bonthussowcz” i on se razlikuje od prethodnog jer su u njega npr. dodana vlastelinstva Ludbreg, Koprivnica, Prodavić i dr. koja su ranije bila oslobođena plaćanja poreza.

Sljedeći popisi poreza iz 1533. i 1543. godine pokazuju političke prilike tog razdoblja s obzirom na to da se porez prikupljao na temelju potpisanog mira kod

Dišnika od 8. listopada 1530.: naime, prethodni porezni sustav bio je uništen, kralj Ferdinand nije mogao do svojih prihoda te je dogovoreno da svaki plemić plaća porez onom vladaru kojeg podržava [Adamček – Kampuš, 1976., XII.]. To je naprimjer pokazalo da je u sjeveroistočnom kotaru Križevačke županije na strani kralja Ferdinanda bilo tek nekoliko plemića.

Nakon Mohačke bitke Turci su ubrzano osvajali Slavoniju te su redom padali Kobaš (1530.), Gorjan, Podgorač, Stara Gradiška, Korod (1536.) i Požega [1537.; Mažuran 1958., 96-111]. Teritorij između Čazme, Križevaca i Dubrave osvojen je dvije godine kasnije, a 1543. godine pod njihovom je vlašću bilo područje između doline Drave, Papuka i Bilogore. Nakon pada Ivanića 1550. i Virovitice 1552. godine uspostavljena je dosta stabilna granica na liniji Drava – Bilogora – Ciglarski potok do njegova utoka u Čazmu – Lonja – Sava, koja se nije mijenjala sve do 1606. [ibid., 122-127]. Ta turska pustošenja dovela su do velikog slabljenja ekonomske osnovice sjeverne Hrvatske, tako da je 1598. godine uveden nov način oporezivanja stanovništva u kojem porezna jedinica više nije dim (porta, selište) već seljačka ili želirska kuća s poimeničnim popisivanjem seljaka [Adamček – Kampuš, 1976., XV.]. Posljedica je svega i u tome da se pogranično područje u sjevernoj Hrvatskoj, kamo pripadaju i lokaliteti iz ove studije, izmijenilo ne samo ekonomski već i demografski, s obzirom na to da su Turci u te krajeve kao krajišnike sustavno počeli naseljavati srpski živalj.

Govoreći o poreznom sustavu kao bitnom dijelu ekonomije, svakako treba promotriti sinergiju nekih čimbenika vezanih za vrijeme komutacije naturalnih podavanja u novčane ekvivalente prigodom prikupljanja desetine. Problemi su se pojavili već početkom 13. stoljeća pri korištenju zakonske obveze da se svake godine stari novac povlači iz optjecaja te zamjenjuje novim, znatno lošije kvalitete. To znači da je onaj koji mijenja novac praktično svake godine na sve većem gubitku, ali istodobno znači i to da novčana protuvrijednost prikupljane desetine postupno sve više premašuje vrijednost naturalnih podavanja iz razdoblja komutacije. Logično je da u jednom trenutku dolazi do drastičnog ekonomskog sukoba jer podložnik želi povratak na naturalni oblik podavanja, a zemljoposjednik povećanje prvotne visine otkupne svote. Posljedica su svega česte bune protiv crkvene desetine u 13. i 14. stoljeću, na što nije bila imuna ni sjeverna Hrvatska (Čazma, Ivanić, Dubrava [Klaić, 1963.]).

O problematici novčarstva kao važnom dijelu ekonomije sjeverne Hrvatske i Slavonije općenito već smo govorili, ali treba spomenuti još nekoliko bitnih činjenica. Razdoblje 11. i 12. stoljeća nije nam toliko važno jer su se kao novčani ekvivalenti upotrebljavale naturalne zamjene ili su se pak upotrebljavali bizantski novac te srebrni novac friulskih kovnica. Po uzoru na te „frizatike“, početkom 13. stoljeća i u Hrvatskoj se počeo kovati novac samo za te krajeve, nazvan banovac. Banovac, koji je bio u optjecaju oko 130 godina, pokušao je istisnuti iz optjecaja kralj Ljudevit I., ali tek njegova nasljednica kraljica Marija uspijeva u Slavoniju uvesti ugarski novac

dekretom iz 1384. godine [Tkalčić, 1889., nr. 320, p. 301-302]. Otada je u uporabi ili budimski novac kovan u samoj Ugarskoj ili pak novac kovan u kraljevskim kovnicama u Mitrovici ili Požegi. Prijelaz na uporabu ugarskog novca donio je i svojevrstne probleme, jer je njegova vrijednost bila manja nego vrijednost prijašnjih banovaca (oko 30%), a tražilo se da se novčana potraživanja plaćaju prema prijašnjim vrijednostima. Ti problemi trajali su gotovo do polovine 15. stoljeća, kako je naprimjer vidljivo iz povelje izdane 1464. godine kojom kralj Matija Korvin rješava raspravu između zagrebačkog biskupa Osvalda i njegovih podanika oko sakupljanja desetine [Kerchelich, 1760., str. 130].

Kraljevo pravo kovanja novca, *ius cudendae monetae*, za Slavoniju nije vrijedilo, odnosno slavonski banovi autonomno su kovali novac te namirivali svoje novčane potrebe. To je razvidno već iz spomenute povelje kralja Andrije II. iz 1217. godine kojom on potvrđuje povlastice Zagrebačkog kaptola, a iz koje proizlazi da se u Slavoniji nije kovao ugarski novac jer se primjerice Kaptolu daje unaprijed pravo njegova neprimanja u prometu ako se bude kovao u Slavoniji. Isto tako bilo je zabranjeno kraljevim ljudima na kaptolskim trgovištima prodavati novac te je u slučaju prekršaja prekršitelju bio oduziman taj novac uz četrdeset dana kazne zatvora. Ali, iako su banovi počeli samostalno kovati novac, to pravo nije bilo osobno već u svojstvu kraljeva zastupnika (... *idem episcopus /zagradiensis/ una cum bano Stephano vice nostra procuraverat cameram ultra Dravam* [Fejer, 1829., 393-394]), a ban nije mogao ni kovnicom raspolagati samostalno već samo uz privolu plemićkih staleža. Prvi se put autonomni banski novac spominje u povelji Bele IV. iz 1258. godine kojom se ustanovljuje census koji mora platiti Grič banu u iznosu od 200 pensa *monetae usualis* [Truhelka, 1897., str. 6]. Pravo kovanja novca moglo se i iznajmiti kao što je to npr. vidljivo u najamnom ugovoru iz 1344. g. kojim monetar magister Jakov od bana Nikole stječe pravo kovanja za godišnju zakupninu od 300 maraka preuzimajući pritom i odgovornost za kvalitetu novca i dobit, koja je ranije odlazila banu ([Smičiklas, 1913., nr. 125, p. 166-169], istim osobama ban Nikola sljedeće je godine prepustio uz naknadu i pobiranje marturine).

Vrhovna financijska vlast, pod koju je spadalo i kovanje novca, bila je komora (*camera*), čiji su gospodari na području Slavonije bili prvo vojvode (*camera ducalis*), a zatim banovi (*camera banalis*). Najstarija slavonska banska kovnica bila je u Pakracu, ali je u njemu radila vrlo kratko (1256. – 1260.), samo do preseljenja sjedišta bana u Zagreb [Truhelka, 1897., str. 8-9]. S banskom kovnicom ne treba miješati kraljevsku kovnicu u Mitrovici iz 1266. godine, kasnije združenu s pečujskom, u kojoj se kovao običan novac. Na čelu komore bio je komorni grof (*comes camerae* [Bartal, 1901., str. 143]) s komornim činovništvom (*officiaels camerae*; *ibid.*). Tehnički upravitelj kovnice bio je monetar, koji je bio odgovoran za zakonitu težinu i vrijednost novca te je odgovarao samom banu.

Kako su se gore navedeni politički i ekonomski čimbenici odražavali na svakodnevni život stanovništva, odnosno na kvalitetu njihova života? Početkom 12. stoljeća ti čimbenici nisu još uvijek dolazili do punog izražaja, jer je gentilno ustrojstvo života predmnijevalo preživljavanje manje skupine ljudi na manjem teritoriju sukladno njihovim vlastitim sposobnostima iskorištavanja resursa koji su im u tom trenutku bili dostupni. Paleopatološka slika te populacije kroz evidentiranje hipoplazije zubne cakline i *cribrae orbitaliae* načelno govori o njihovoj lošoj prehrani, pojavama određenih bolesti i sl., ali u okolnostima koje se ne mogu povezivati s drugim lokalitetima istog razdoblja. Razvojem društveno-političkih i ekonomskih odnosa u razdoblju 14. – 16. stoljeća čimbenici koji utječu na kvalitetu života populacije postaju sve više univerzalni i ne postoji bitna razlika u životu ljudi na prostorima sjeverne Hrvatske od onih na drugim prostorima. Paleopatološka slika lokaliteta Kamengrada, Tomaša i Đurđica ocrta sve više individualne probleme pojedinaca, a sve manje zajednice, osim u ekstremnim slučajevima globalnih stresnih situacija kao što je naprimjer glad na širem području uzrokovana elementarnim nepogodama ili ratnim zbivanjima.

Tako 14. i 15. stoljeće donosi razvoj društveno-političkih odnosa, centralizaciju upravne piramide na čijem je vrhu vladar, ekonomske odnose koji kroz trgovinu, porezni sustav, novčarstvo i sl. imaju prije svega cilj funkcioniranje takvog državnog ustroja, odnosno akumuliranje kapitala u kraljevskom fisku. Poljoprivreda kao ekonomski čimbenik također je u službi takvog ustroja, a individualno preživljavanje pojedinaca u drugom je planu.

Arheološki materijal pronađen na Kamengradu svjedoči o tome da se kulturološki procesi ne mogu povezivati s trenutnim društveno-političkim prilikama već da se oni sublimiraju kao produkt raznih utjecaja bez obzira na njihovo teritorijalno i vremensko ishodište (istok ili zapad Europe, razdoblja prije ili poslije seobe naroda i sl.) te su ponajprije u funkciji funkcionalnosti i, možda, ekonomskog statusa pojedinca koji ih je upotrebljavao. Iz tog zaključka jedino treba izdvojiti novac kao ekvivalent političkih i ekonomskih čimbenika usko vezanih za državnost, odnosno personalizaciju vladara.

Konačni zaključci još uvijek nisu mogući. Ova studija pokazuje da kvaliteta života stanovništva sjeverne Hrvatske ni po čemu ne odudara od kvalitete života ljudi na drugim europskim prostorima. Najveći nedostaci u stvaranju dalekosežnijih zaključaka bazirani su na još uvijek nedovoljnoj arheološkoj istraženosti i tretiranih lokaliteta i ostalih područja, a s tim u svezi i vrlo manjkavim paleopatološkim istraživanjima antropološkog materijala.

Na kraju, samo od sebe postavlja se vrlo interesantno pitanje: možemo li usporediti srednjovjekovno razdoblje s našim načinom života danas? Smatramo da bi i to mogla biti vrlo zanimljiva tema daljnjih istraživanja uzmemo li u obzir da su oni krajevi koji su nekada bili razvijeni isti takvi i danas (Podravina), dok su takve sredi-

ne kao npr. Tomaš i Đurđić na Bilogori i danas ekonomski problematični. Kako bilo da bilo, iako i rezultate ove studije možemo shvatiti kao početne te koji će se nužno i dalje morati nadopunjavati, smatramo da bi ovakav holistički pristup istraživanju arheoloških lokaliteta općenito trebalo uzeti kao uzorak kojim bi se mogla cjelovito sagledati slika većeg teritorija u određenom vremenskom razdoblju.

Bibliografija

- [1] Adamček, J.; Kampuš, I. (1976), *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest – Izvori za hrvatsku povijest 3.
- [2] Adamček, J. (1980), *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*. Zagreb.
- [3] Bartal, A. (1901), *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*. Budapest.
- [4] Bélloszténecz, J. (1740), *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium, selectioribus synonymis, phraseologiis, verborum constructionibus metaphoris, adagiis, abundantissime locupletatum, item plurimis auctorum in hoc opere adductorum sententiis idiomate illyrico delicatis illustratum*. Zagrabiae.
- [5] Bhaskar, S. (1981), *Synopsis of Oral Pathology*, 6th ed., St. Luis.
- [6] Bösendorfer, J. (1910), *Crtice iz slavonske povijesti s osobitim obzirom na prošlost županija: križevačke, virovitičke, požeške, cisdravske baranjske, vukovske i srijemske, te kr. i slob. grada Osijeka u srednjem i novom vijeku*. Osijek.
- [7] Bösendorfer, J. (1952), Istočna granica Tomislavove i Zvonimirove Hrvatske u savsko-dravskom interamniju, *Rad JAZU*, knj. 286, Zagreb, 143-170.
- [8] Bulat, M. (1983), Dio rimske ceste Poetovio – Mursa u Podravini (po rukopisu ing. R. Franjetića „Kako je mogao izgledati rimski limes duž Drave?“), *Podravski zbornik* 83, Bjelovar, 263-270.
- [9] Buturac, J. (1944), Popis župa zagrebačke biskupije od god. 1334., *Kulturno-poviestni zbornik zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, 409-454.
- [10] Buturac, J. (1984), Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU*, knj. 59, Zagreb, 43-108.
- [11] *Codex diplomaticus* (2002), grupa autora, dodaci, sv. II, Zagreb.
- [12] Ćuk, J. (1914), Pripadnost nekih ugarskih županija hrvatskome kraljevstvu u XII. i XIII. vijeku, *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva*, god. XVI., Zagreb, 155-195.
- [13] Ćuk, J. (1916), Podravina od Bednje do Voćinke i susjedna područja do polovice četrnaestoga vijeka, *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva*, god. XVIII., Zagreb, 169-232.

- [14] Di Bennardo, R.; Taylor, J. V. (1982), Classification and misclassification in sexing the black femur by discriminant function analysis, *American Journal of Physical Anthropology*, 58, New York, 145-151.
- [15] Halikarnaški, Dionisije, (1. st. pr. Kr.), *Ρωμαϊκή ἀρχαιολογία*
- [16] Dobronić, L. (1951), Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz god. 1201., *Rad JAZU*, knj. 283, Zagreb, 245-318.
- [17] Dočkal, K. (1956), Srednjovjekovna naselja oko Streze – prilog našoj srednjovjekovnoj topografiji, *Starine JAZU*, knj. 46, Zagreb, 145-202.
- [18] Du Cange, C. d. F. (1885), *Glossarium mediae et infimae latinitatis, Editio nova*, T. V., Niort.
- [19] Elekes, L. (1960), Essai de centralisation de l'Etat hongrois dans la seconde moitié du Xve siecle, *Etudes historiques I*, Budapest, 437-467.
- [20] El-Najjar, M. Y. (1976), Maize, malaria, and the anemias in the Pre-Columbian New World, *Yearbook of Physical Anthropology* 20, New York, 329-337.
- [21] Engel, J. C. (1797), *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*, T. I., Halle.
- [22] Fejér, G. (1829), *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, T. IV., vol. 2., Bvdae.
- [23] Feletar, D. (1973), *Podravina – prinos poznavanju gospodarskog razvoja sjeverozapadne Hrvatske*. Koprivnica.
- [24] Feletar, D. (1988), *Podravina – općine Đurđevac, Koprivnica i Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti*. Koprivnica.
- [25] Giles, E.; Elliot, O. (1962), Race indentification from cranial measurements, *Journal of Forensic Sciences* 7, New York, 145-157.
- [26] Giles, E.; Elliot, O. (1963), Sex determination by discriminant function analysis, *American Journal of Physical Anthropology* 21, New York, 147-157.
- [27] Goodman, A.; Armelagos, G. (1985), Factors affecting the distribution of enamel hypoplasias within the human permanent dentition, *American Journal of Physical Anthropology* 68., New York, 479-493.
- [28] Goodman, A.; Rose, J. (1990), Assessment of systemic physiological perturbations from dental enamel hypoplasias and associated histological structures, *Yearbook of Physical Anthropology* 33, New York 1990., 59-110.
- [29] Goodman, A.; Rose, J. (1991), Dental enamel hypoplasias as indicators of nutritional status, in Kelley M. And Larsen C.: *Advances in Dental Anthropology*, New York, 279-294.
- [30] Goodman, A.; Armelagos, G.; Rose, J. (1980), Enamel hypoplasias as indicators of stress in three prehistoric populations from Illinois, *Human Biology* 52, San Antonio, 515-528.

- [31] Goodman, A.; Martinez, C.; Chavez, A. (1991), Nutritional supplementation and the development of linear enamel hypoplasia in children from Solis, Mexico, *American Journal of Clinical Nutrition* 53, Bethesda, 773-781.
- [32] Goodman, A.; Pelto, G.; Allen, A.; Chavez, A. (1992), Socioeconomic and anthropometric correlates of linear enamel hypoplasia in children from Solis, Mexico, in Goodman A., Capasso L.: Recent Contributions to the Study of Enamel Developmental Defects, *Journal of Paleopathology, Monographic Publication* 2, Chieti, 373-380.
- [33] Gustafson, G.; Koch, G. (1974), Age estimation up to 16 years of age based on dental development, *Odontological Review* 25, 297-306.
- [34] Herkov, Z. (1956), Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske, *Djela JAZU*, knj. 48., sv. I. i II., Zagreb.
- [35] Hildebolt, C.; Molnar, S.; Elvin-Lewis, M.; McKee, J. (1968), The effect of geochemical factors on prevalences of dental diseases for prehistoric inhabitants of the state of Missouri, *American Journal of Physical Anthropology* 75, New York, 1-14.
- [36] Horvat, R. (1911), Proračun i obračun kraljevine Slavonije za g. 1553., *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arhiva*, god. XIII., Zagreb, 35-41.
- [37] Horvat, R. (1914), Koprivničke listine XVI. vijeka, *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arhiva*, god. XVI., Zagreb, 265-301.
- [38] Iscan, M. Y.; Loth, S. R.; Wright, K. K. (1984), Metamorphosis of the sternal rib: A new method to estimate age at death in males, *American Journal of Physical Anthropology* 65, New York, 147-156.
- [39] Jakovljević, G. (1990), Arheološka topografija Bilogore – antički period, *Bjelovarski zbornik* 90, Bjelovar, 114-123.
- [40] Jakovljević, G. (2003), Povijest naseljenosti bjelovarskog kraja do osnutka grada, u: Slukan-Altić, M., *Povijesni atlas gradova*, I. sv., Bjelovar: Državni arhiv; Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 11-19.
- [41] Jakovljević, G. (2005), Antropomorfná figura iz naselja vinkovačke kulture u Orovačkim vinogradima kraj Bjelovara, *Histria antiqua* 13/2005., Pula, 49-56.
- [42] Jakovljević, G. (2008), Srednjovjekovna konjanička oprema i naoružanje s područja Bilogore, *Opuscula archaeologica*, vol. 32., Zagreb, 101-131.
- [43] Katona, I. (1781), *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae*, T. IV., Posonii et Cassoviae.
- [44] Kelley, M. A., (1979), Sex determination with fragmented skeletal remains, *Journal of Forensic Sciences* 24, Malden, 154-158.
- [45] Kerchelich, B. A. (1760), *De Regnis Dalmatiae Croatiae Sclavoniae notitiae praeliminares*, Zagrabiae.
- [46] Klaić, N. (1963), *Uzroci otpora protiv crkvene desetine u zagrebačkoj biskupiji (do 1382.)*, Zagreb: Izdanja Muzeja grada Zagreba 4 - Iz starog i novog Zagreba III, 33-49.

- [47] Klaić, N. (1976), *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb.
- [48] Klaić, N. (1987), *Koprivnica u srednjem vijeku*, Koprivnica.
- [49] Klaić, V. (1897), Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća, *Rad JAZU*, knj. CXXX., Zagreb, 1-85.
- [50] Klaić, V. (1904), Slavonska daća u srednjem vijeku, *Rad JAZU*, knj. 157, Zagreb, 114-213.
- [51] Klaić, V. (1907), Popis ratne daće u Slavoniji godine 1543., *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva*, god. IX., Zagreb, 74-94.
- [52] Kniewald, D. (1940), Misal čazmanskog prepošta Jurja de Topusko i zagrebačkog biskupa Šimuna Erdödy, *Rad JAZU*, knj. 268, Zagreb 1940., 45-84.
- [53] Kostrenčić, M. (1946), *Zbornik Muzeja grada Koprivnice*, Koprivnica, 4-7.
- [54] Kovachich, M. G. (1790), *Vestigia comitiorum apud Hungaros*. Budim.
- [55] Krajner, E., (1872), *Die ursprüngliche Staatsverfassung Ungarns seit der Gründung des Königthums bis zum Jahre 1382.*, vol. I. i II., Wien.
- [56] Kreshover, S. (1960), Metabolic disturbances in tooth formation, *Annales of the New York Academy of Science* 85, New York, 161-167.
- [57] Krogman, W. M.; Iscan, M. Y. (1986), *The human skeleton in forensic medicine*. Springfield.
- [58] Laszowski, E., (1907), Bilješke iz c. k. držav. financ. arkiva u Beču, *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva*, god. IX., Zagreb, 176-194.
- [59] Laszowski, E. (1946), Počeci razvoja grada Koprivnice (do g. 1356.), *Zbornik Muzeja grada Koprivnice*, Koprivnica, 41-45.
- [60] Lovejoy, C. O.; Meindl, R. S.; Pryzbeck, T. R.; Mensforth, R. P. (1985), Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of age at death, *American Journal of Physical Anthropology* 68, New York, 15-28.
- [61] Lovrenčević, Z. (1980), Rimske ceste i naselja u Bilogorsko-podravskoj regiji, *Arheološki pregled* 21, Beograd, 233-248.
- [62] Lovrenčević, Z. (1981), Rimske ceste i naselja u Bilogorsko-podravskoj regiji – drugi deo, *Arheološki pregled* 22, Beograd, 195-208.
- [63] Lukinović, A. (1992), *Povijesni spomenici zagrebačke biskupije (1395-1420.)*. Zagreb.
- [64] Lukinović, A. (1994), *Povijesni spomenici zagrebačke biskupije (1421-1440.)*. Zagreb.
- [65] MacLaughlin, S. M.; Bruce, M. F. (1985), A simple univariate technique for determining sex from fragmentary femora: It's application to a Scottish Short Cist population, *American Journal of Physical Anthropology* 67, New York, 413-417.
- [66] Mályusz, E. (1928), A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az országos levéltárban, *Levéltári Közlemények a m. kir. országos levéltár folyóirata*, Budapest, 87-177.

- [67] Mann, W. R.; Jantz, R. L. (1988), Maxillary suture obliteration: Ageing the human skeleton based on intact or fragmentary maxilla, *Journal of Forensic Sciences* 32, Malden, 148-157.
- [68] Mažuran, I. (1958), Turska osvajanja u Slavoniji (1526-1552), *Osječki zbornik* VI. Osijek.
- [69] Mažuranić, V. (1908-1922), *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*. Zagreb.
- [70] Meindl, R. S.; Lovejoy, C. O. (1995), Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death and blind tests of its accuracy, *American Journal of Physical Anthropology* 68, New York 1985., 57-66.
- [71] Mensforth, R. P.; Lovejoy, C. O.; Lallo, J. W.; Armelagos, G. J. (1978) The role of constitutional factors, diet and infectious disease in the etiology of porotic hyperostosis and periosteal reactions in prehistoric infants and children, *Medical Anthropology* 2, Burnaby, 1-59.
- [72] *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia* (1889), Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria, ser. I., T IV., Budapest.
- [73] Moorrees, C. F. A.; Fanning, E. A.; Hunt, E. E. (1963), Age variation of formation stages for ten permanent teeth, *Journal of Dental Research* 42, Stanford, 1490-1502.
- [74] Müller, O. K. (1895), *Archaeologie der Kunst*. Wroclaw.
- [75] Phenice, T. W. (1969), A newly developed visual method of sexing the os pubic, *American Journal of Physical Anthropology* 30, New York, 297-301.
- [76] Pindborg, J. J. (1970), *Pathology of the dental hard tissues*. Philadelphia.
- [77] Rački, F. (1872), Razhod grada Zagreba 1362 godine, *Starine JAZU*, br. IV., Zagreb, 119-129.
- [78] Rajić, Z. (1985), *Dječja i preventivna stomatologija*. Zagreb.
- [79] Sarnat, B. and Schour, I. (1941), Enamel hypoplasia (chronologic enamel aplasia) in relation to systemic disease: A chronologic, morphologic, and etiologic classification, *Journal of the American Dental Association* 28, Chicago, 1989-2000.
- [80] Sarnat, B. and Schour I. (1942), Enamel hypoplasia (chronologic enamel aplasia) in relation to systemic disease: A chronologic, morphologic, and etiologic classification, *Journal of the American Dental Association* 29, Chicago, 67-75.
- [81] Schneider, K. (1986), Dental caries, enamel composition, and substitute among prehistoric Amerindians of Ohio, *American Journal of Physical Anthropology* 71, New York, 95-102.
- [82] Schoenvisner, S. (1801), *Notitia Hungaricae rei Numariae ab origine ad praesens tempus*. Buda.
- [83] Smičiklas, T. (1904), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. II., Zagreb.
- [84] Smičiklas, T., (1905), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. III., Zagreb.

- [85] Smičiklas, T. (1908), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. VI., Zagreb.
- [86] Smičiklas, T. (1910), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. VIII., Zagreb.
- [87] Smičiklas, T. (1912), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. X., Zagreb.
- [88] Smičiklas, T. (1913), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. XI., Zagreb.
- [89] Smičiklas, T. (1914), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. XII., Zagreb.
- [90] Smičiklas, T. (1915), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. XIII., Zagreb.
- [91] Smičiklas, T. (1916), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. XIV., Zagreb.
- [92] Stuart-Macadam, P. (1985), Porotic hyperostosis: Representative of a childhood condition, *American Journal of Physical Anthropology* 66, New York, 391-398.
- [93] Ščepkin, E., (1897), Zur Nestorfrage, *Archiv für slavische Philologie*, XIX.
- [94] Šidak, J. (1952), *Historijska čitanka za hrvatsku povijest I. (do ukidanja feudalnih odnosa u Hrvatskoj god. 1848)*, Zagreb.
- [95] Šišić, F. (1914), *Priručnik izvora hrvatske historije*, dio I., Zagreb.
- [96] Šišić, F. (1925), *Povijest Hrvata u doba narodnih vladara*, Zagreb.
- [97] Šišić, F. (1962), *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb.
- [98] Šlaus, M.; Pećina-Hrnčević, M.; Jakovljević, G. (1997), Dental Disease in the Late Medieval Population from Nova Rača, Croatia, *Collegium Antropologicum*, vol. 21, 2/1997, Zagreb, 359-654. (561-572.)
- [99] Šlaus, M. (1993), Kranijalna varijabla i mikroevolucija na dva ranosrednjovjekovna lokaliteta iz Hrvatske: Privlaka i Stari Jankovci, *Opuscula archaeologica*, vol. 17., Zagreb, 273-307.
- [100] Šlaus, M. (1996), Demografija i bolesti u Privlaci, nalazištu ranog srednjeg vijeka, *Opuscula archaeologica*, vol. 20, Zagreb, 141-151.
- [101] Šlaus, M. (2002), Paleodemografska i paleopatološka analiza srednjovjekovne populacije iz Stenjeva, *Opuscula archaeologica*, vol. 26., Zagreb, 257-273.
- [102] Thallóczy, L.; Hodinka A., (1903), *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum*, *Monumenta Hungariae historica*, vol. XXXI., Budapest.
- [103] Thieme, F. P.; Schull, W. J. (1957), Sex determination from the skeleton, *Human Biology* 29, San Antonio, 242-273.
- [104] Timon, A. (1904), *Ungarische Verfassungs - und Rechtsgeschichte, mit Bezug auf die Rechtsentwicklung der westlichen Staaten*, Berlin.

- [105] Tkalčić, I. K. (1873), *Povjestni spomenici zagrebačke biskupije XII. I XIII. stoljeća*, knj. I, Zagreb.
- [106] Tkalčić, I. K. (1889), *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*, sv. I, Zagreb.
- [107] Tkalčić, I. K. (1903), *Urbar bivšega hrvatskoga pavlinskoga samostana u Strezi*, *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva*, god. V., Zagreb, 201-219.
- [108] Tomašić, N. (1909), *Temelji državnoga prava hrvatskoga kraljevstva*, *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, god. XI., Zagreb.
- [109] Truhelka, Č. (1897), *Slavonski banovci (Prinos hrvatskoj numismatici)*, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, vol. IX., Sarajevo, 1-160.
- [110] Tukidid, 5./4. st. pr. Kr., *Ἐνυγραφή περὶ τοῦ πολέμου τοῦ Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων*
- [111] Virozil, A. (1865), *Das Staats-Recht des Königreichs Ungarn*, II. Band, Pest.
- [112] Wagner, C. (1774), *Analecta Scopusii sacri et profani*, pars I, Viennae.
- [113] Werböcz, DE S. (1779), *Corpus juris Hungarici seu decretum generale inclyti regni Hungariae*, T I., Budae.

Archaeological, Anthropological and Historical Indicators of Life of the Mediaeval Population in Northwest Croatia

Summary

As a multidisciplinary analysis, the study endeavours to holistically reconstruct life conditions on representative mediaeval archaeological localities in northwest Croatia.

Historical indicators speak in favour of the fact that life had initially been organised within the social and political frame of the central power impersonated in the king and the territorial organisation of the Hungarian Kingdom. The process during which the privileged classes had gained independence from the royal power created in the 13th century resulted in such a situation in which this new social, economic and political elite took over public administrative and judicial functions, which further led to falling apart of the old county units of the royal administration and their becoming autonomous. In the new system, towns started playing an increasingly major role, and their importance was additionally reflected in the development of economy as a further factor relevant for the quality of life of the then contemporary population. This inevitably led to the process of introducing into the

country money, which became the principal means of payment regarding taxes that had until then been paid in nature.

The paleopathological picture of the population of that time, observed through registered dental hypoplasia and *cribra orbitalia*, generally speaks of malnutrition, presence of certain diseases, etc., yet due to circumstances that may not be connected to the ones present on other localities in the same period. As a result of the development of socio-political and economic relationships in the period between the 14th and the 16th centuries, the factors influencing the quality of life of the population became increasingly universal, and essential differences between the life of people in northwest Croatia and other parts of Croatia ceased to exist. The paleopathological picture of the researched localities began increasingly reflecting individual problems of individuals, whilst the importance of the problems of communities decreased, except in extreme cases of global stress situations, such as famine in broader areas caused by either natural or war disasters.

The 14th and the 15th centuries were marked by the development of socio-political relationships, the centralisation of the administrative pyramid on the top of which stood the ruler, and economic relationships primarily subordinated to the accumulation of capital into the royal treasury; agriculture as an economic factor also stood in the service of such organisation.

The analysed archaeological material witnesses to the fact that culturological processes may not be connected with the socio-political circumstances of a certain moment; they should rather be regarded as a product of diverse influences, regardless of their territorial and temporal origin (east or west of Europe, periods preceding or following the movement of peoples, etc.), which primarily served the functionality and additionally perhaps also the economic status of an individual user. This conclusion excludes only money as an equivalent of political and economic factors closely linked to statehood, or rather the personalisation of the ruler.

Keywords: quality of life; hospices; *lucrum camerae*; tax system; economy; dental hypoplasia; *cribra orbitalia*.

Dr. sc. Goran Jakovljević
Gradski muzej Bjelovar
Trg Eugena Kvaternika 1, HR - 43000 Bjelovar
goran.gmb@gmail.com